

SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA
लोकहितार्थ सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

भारतका नियन्त्रक एवं महालेखापरीक्षकको
प्रतिवेदन

मार्च 2022 मा समाप्त वर्षको निम्ति सिक्किम सरकारको
विद्युत विभागको वित्तीय एवं ऊर्जा प्रबन्धनमाथि
कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षण

सिक्किम सरकार
2024 को प्रतिवेदन सङ्ख्या -2

मार्च 2022 मा समाप्त वर्षका लागि भारतका नियन्त्रक एवं
महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन

विद्युत विभाग द्वारा वित्तीय एवं ऊर्जा प्रबन्धनमाथि
कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षण

सिक्किम सरकार
2024 को प्रतिवेदन सङ्ख्या -2

विषय सूची		
परिच्छेद	विवरण	पृष्ठ
	प्रस्तावना	iii
	कार्यकारी सारांश	v
अध्याय I : परिचय तथा लेखापरीक्षण संरचना		
1.1	परिचय	1
1.2	साङ्गठनिक ढाँचा	2
1.3	मानव संसाधन	3
1.4	पीडीएसको प्राप्ति अनि व्यय/ स्रोत अनि उपयोग	3
1.5	लेखापरीक्षणको उद्देश्य	4
1.6	लेखापरीक्षणको मापदण्ड	4
1.7	लेखापरीक्षणको कार्यक्षेत्र	5
1.8	लेखापरीक्षण परिणाम	5
1.9	आभार	5
अध्याय II : बजेटकृत वित्तीय संसाधन		
2.1	राजस्वको स्रोत	7
2.2	राज्यभित्र बिक्रीको पर्यावलोकन	7
2.3	विद्युतको बक्यौती असुल गर्नमा कमी	8
2.4	राजस्व आकलनमा कमी	12
2.5	सरकारी लेखामा सङ्कलनको विलम्बित विप्रेषण	17
2.6	निष्कर्ष	18
2.7	सिफारिश	19
अध्याय III : बजेट बाहिर वित्तीय संसाधन तथा त्यसको उपयोग		
3.1	बजेटदेखि बाहिर वित्तीय गतिविधि	21
3.2	सीएफएसमा राजस्व विप्रेषित गरिएन	22
3.3	बजेट बाहिर कर्जा	23
3.4	राजशुल्क राजस्व उपयोगमा अनियमितता	28
3.5	विधानपालिकाको अनुमोदनबिना विद्युत खरिदमाथि व्यय	30
3.6	राजशुल्क राजस्वको असुली	30
3.7	सिक्किम सरकार प्रत्याभूति ऐन, 2000 को उल्लङ्घन	33
3.8	समुचित रूपमा लेखा बही कायम नगर्नुको परिणामस्वरूप ₹ 92.27 करोड लेखाकरण नहुनु	34
3.9	निष्कर्ष	34
3.10	सिफारिश	35
अध्याय IV : ऊर्जा प्रबन्धन		
4.1	राज्यमा ऊर्जाको परिदृश्य	37
4.2	निष्कर्ष	44
4.3	सिफारिश	44
परिशिष्टहरू		47

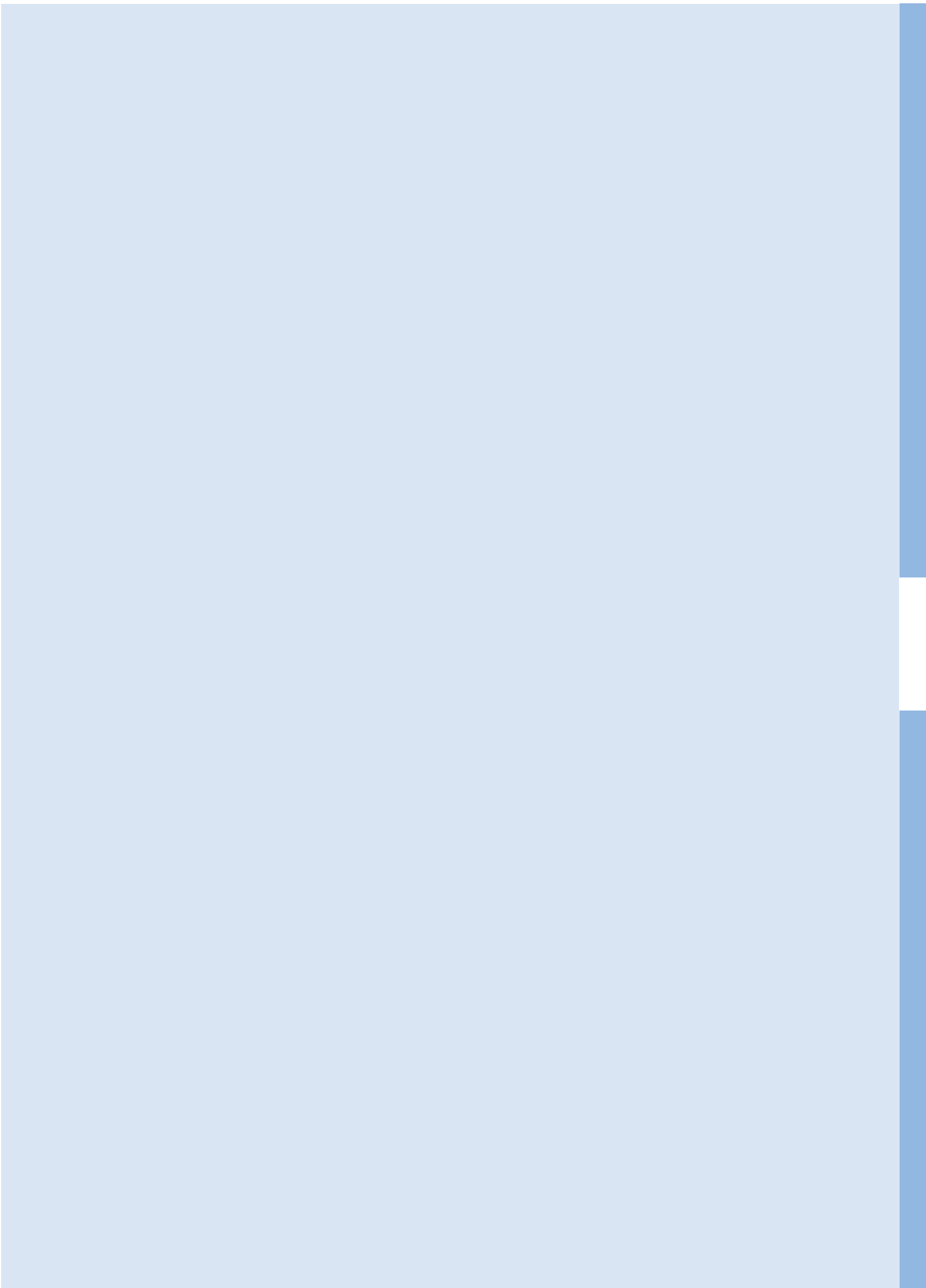
प्रस्तावना

सिक्किम सरकारको विद्युत विभागको वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 सम्मको अवधिका लागि वित्तीय तथा ऊर्जा प्रबन्धनमाथि कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षणको परिणाम सामेल रहेको भारतका नियन्त्रक एवं महालेखापरीक्षकको यो प्रतिवेदन भारतीय संविधानको धारा 151 अन्तर्गत राज्यपाललाई पेश गर्न तयार गरिएको हो।

विद्युत विभागले वित्तीय नियन्त्रणलाई शासित गर्ने जवाफदेयता अनि नियामक आवश्यकता पूरा गर्न आफ्नो प्राप्ति अनि व्ययको समुचित लेखा कायम गर्न आवश्यक ठहर्दछ, जुन वित्तीय नीतिको मार्ग निर्धारित गर्न जरुरी हुन्छ। यसका साथै, विभागले राज्यमा ऊर्जा प्रबन्धनमा सम्यक् तत्परता अनि विवेक प्रदर्शित गर्न आवश्यक ठहर्दछ। लेखापरीक्षणको ध्यान वित्तीय साथै सिक्किममा ऊर्जा प्रबन्धनमा कौशलताको मूल्याङ्कन गर्न केन्द्रित छ।

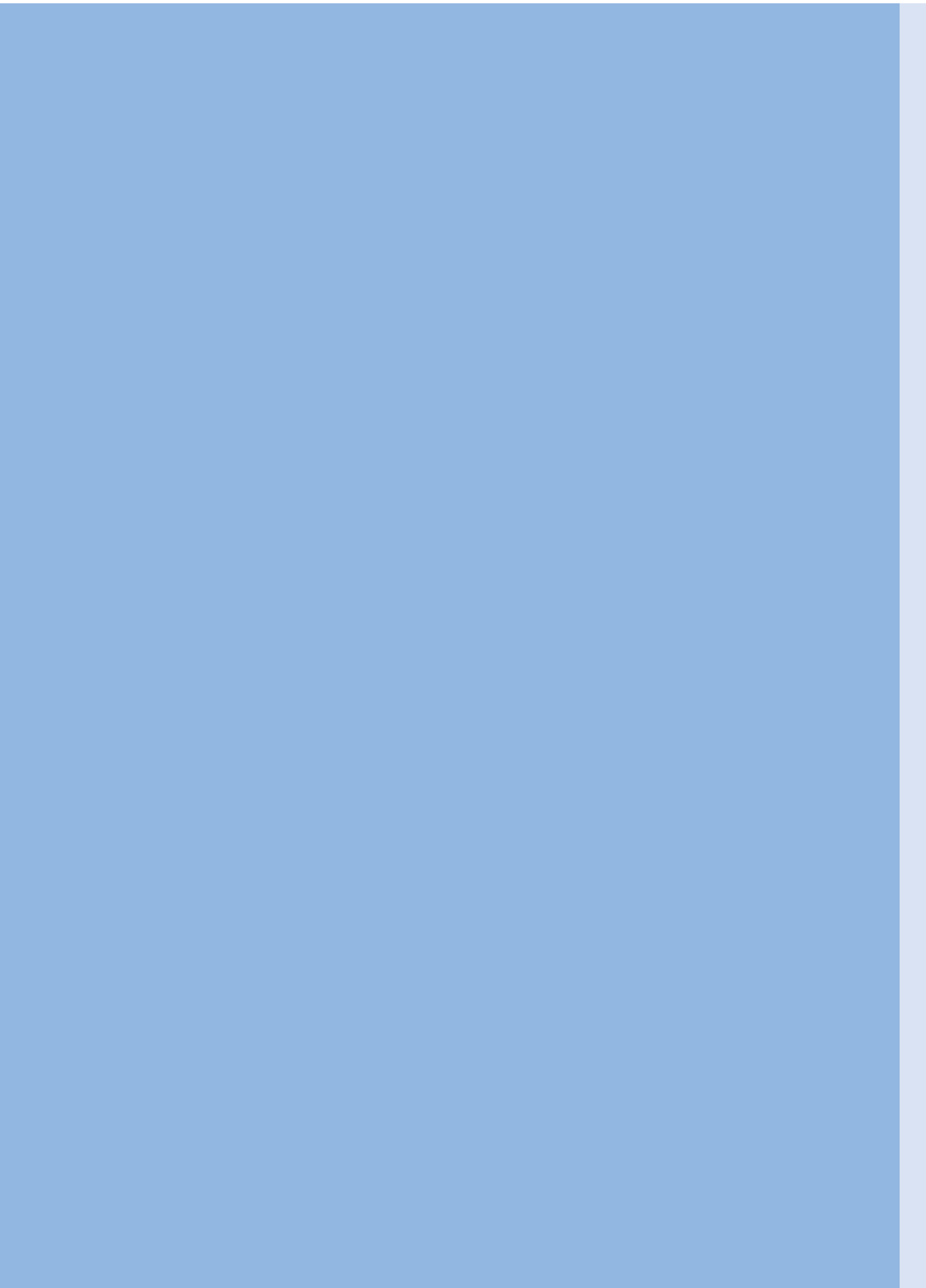
लेखापरीक्षण, भारतका नियन्त्रक एवं महालेखापरीक्षकद्वारा जारी लेखापरीक्षण मानक अनुरूप गरिएको छ।

यस प्रतिवेदनमा दर्शाईएको तथ्य एवं आंकडाहरुमा कुनै प्रकारको शंका उत्पन्न भएको स्थितिमा यसको अंग्रेजी प्रतिलाई संदर्भको रूपमा लिनपर्नेछ।

कार्यकारी सारांश

कार्यकारी सारांश

प्रतिवेदनबारे :

यस प्रतिवेदनमा सिक्किम सरकारको विद्युत विभागको वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 सम्मको अवधिका लागि वित्तीय तथा ऊर्जा प्रबन्धनको कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षण परिणाम सामेल छन्।

यो लेखापरीक्षण प्रतिवेदन चार अध्यायमा तयार गरिएको छ। अध्याय I -मा सिक्किमको विद्युत विभागको पर्यावलोकन अनि परिचय प्रस्तुत गरिएका छन्। विद्युत विभागले आफ्नो आय अनि व्ययको केही अंश मात्र राज्यको सञ्चित निधि (सीएफएस) मार्फत् प्रवाहित गर्दछ। सीएफएसमा प्रतिबिम्बित प्राप्ति अध्याय II -मा चर्चा गरिएको छ भने रहल राजस्व अनि व्ययसित सम्बन्धित लेखापरीक्षण विवेचना अध्याय III -मा चर्चा गरिएका छन्। यसका साथै, पीडीएसद्वारा ऊर्जा प्रबन्धनबारे लेखापरीक्षण पर्यावलोकन अध्याय IV -मा चर्चा गरिएका छन्।

लेखापरीक्षण जाँचमा पूर्वी क्षेत्र भार प्रेषण केन्द्रको (ईआरएलडीसी), पीडीएसको ब्याङ्क विवरण, स्वतन्त्र विद्युत उत्पादक (आइपीपी) बाट प्राप्त तथ्याङ्क, ऊर्जा विनिमय आढती अर्थात् अरुणाचल प्रदेश विद्युत निगम प्राइभेट लिमिटेड (ओपीपीसीएल) बाट प्राप्त सूचना तथा पीडीएसको कारोबारी प्रकोष्ठको तथ्याङ्कको विश्लेषण सामेल छन्।

यस लेखापरीक्षणमा के समेटिएका छन्?

यस कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षणमा, ऊर्जा खरिद, ऋण तामेली आदिको सम्बन्धमा विद्युत विभागको राजस्व अनि व्ययको विश्लेषण गरिएका छन्। लेखापरीक्षणमा, घरेलु बिक्री, कारोबारी राजस्व तथा आइपीपीबाट राजशुल्क राजस्व जस्ता पीडीएसको राजस्व स्रोतको विश्लेषण गरियो। यस राजस्वको प्रत्यक्ष उपयोगलाई भारतीय संविधान तथा राज्यको वित्तीय नियम एवं अधिनियममा सामेल प्रावधानको सन्दर्भमा विश्लेषण गरियो। यसका साथै, ऊर्जा सुरक्षाका साथै परिचालनको किफायतीपनमाथि केन्द्रित गरी विभागको ऊर्जा प्रबन्धन नीतिको पनि मूल्याङ्कन गरियो।

हामीले के पायौं?

अन्य राज्यका विपरीत, सिक्किम सरकारले विद्युत क्षेत्रलाई विमुक्त गरेको थिएन। विद्युत विभागले सिक्किम सरकारको अधीनमा, सरकारी विभागको रूपमा विद्युतको उत्पादन, प्रसारण एवं वितरण कार्य हेर्ने गर्दछ। सरकारी विभाग भएका कारण, विद्युत विभागले आफ्नो राजस्व अनि पूँजीगत व्यय जुटाउन बजेटिय सहयोग प्राप्त गर्दछ। बजेटिय सहयोगका अतिरिक्त, विद्युत विभागले घरेलु बिक्रीबाट राजस्व, स्वतन्त्र विद्युत उत्पादक (आइपीपी) बाट राजशुल्क राजस्व तथा कारोबारी राजस्व प्राप्त गर्दछ। घरेलु बिक्री (पूर्ण) तथा आइपीपीबाट राजशुल्क राजस्व (आंशिक) सङ्कलन राज्यको सञ्चित निधिमा (सीएफएस) विप्रेषित गरिँदै थियो। कारोबारी गतिविधिबाट राजस्व सीएफएसमा विप्रेषित नगरी विधानपालिकाको अनुमोदनबिना विद्युत विभागले प्रत्यक्ष रूपमा उपयोग गरिरहेको थियो।

वर्ष 2017-22 को अवधिका लागि सिक्किम सरकारको विद्युत विभागद्वारा वित्तीय एवं ऊर्जा प्रबन्धनमाथि कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षणसित सम्बन्धित लेखापरीक्षण अवलोकन तल चर्चा गरिएका छन् :

अध्याय I: परिचय

- आफ्नो कर्मचारीका लागि विद्युत विभागसँग कुनै अनुमोदित सङ्ख्याशक्ति छैन। अनुमोदित सङ्ख्याशक्तिको अभावमा, नियुक्त मानवबलको पर्याप्तताको मूल्याङ्कन गर्नसकिएन।

(परिच्छेद 1.3)

- वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा विद्युत विभागले कूल ₹3,410.08 करोड कमाएको थियो। यसमध्ये, केवल ₹1,488.92 करोड सरकारी लेखामा विप्रेषित गरिएको थियो, जुन केवल 44 प्रतिशत थियो। वर्ष 2021-22 मा ₹822.67 करोडको कूल सङ्कलनमध्ये, विद्युत विभागले केवल ₹305.42 करोड (37.12 प्रतिशत) सरकारी लेखामा विप्रेषित गरेको थियो।

(परिच्छेद 1.4)

सिफारिश

- प्रभावी कार्यप्रणालीको निम्ति कर्मचारीको आकलित आवश्यकता कायम गर्न विद्युत विभाग/सिक्किम सरकारले आफ्नो कर्मचारीको अनुमोदित सङ्ख्याशक्ति तयार गर्नुपर्नेछ।

अध्याय II: घरेलु बिक्रीबाट राजस्व

- सर्वश्री अक्षय इस्पात एण्ड फेरोय एलोय प्राइभेट लिमिटेड नामक प्रतिष्ठानलाई अनुचित लाभ।
(परिच्छेद 2.3.1)
- बन्द कम्पनीहरूबाट ऊर्जा प्रभार स्वरूप ₹6.55 करोड बक्यौती असुल गर्न विफल।
(परिच्छेद 2.3.2)
- उपभोक्ता श्रेणीको गलत वर्गिकरणका साथमा उपभोक्ताको स्थितिको समीक्षा नगरिएका कारण सिक्किम मणिपाल विश्वविद्यालयलाई अनुचित लाभ प्रदान गर्नुको परिणामस्वरूप निजी वाणिज्यिक प्रतिष्ठानलाई ₹2.69 करोड बराबर अनुचित लाभ प्रदान।
(परिच्छेद 2.4.1)
- उच्च विभवशक्ति (हाइ टेन्सन) औद्योगिक आपूर्ति (एचटीआइएस) श्रेणी अन्तर्गत माग प्रभार नलगाउनुको परिणामस्वरूप ₹1.50 करोडको घाटा।
(परिच्छेद 2.4.2)
- सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोग (विद्युत आपूर्ति संहिता) अधिनियम, 2012 मा सामेल प्रावधान अनुपालन नगर्नुको परिणामस्वरूप ₹0.63 करोड घाटा।
(परिच्छेद 2.4.3)
- न्यूनतम मासिक प्रभार गलत रूपमा असुलनका साथै विद्युत प्रभारको कम आकलनका कारण विद्युत विभागले ₹25.37 लाख घाटा बेहोर्नुपर्थ्यो।
(परिच्छेद 2.4.4)
- सहमत शर्तको उल्लङ्घन गर्दै सिस्कोद्वारा सङ्कलित राजस्व सरकारी लेखामा विलम्बित विप्रेषण/ विप्रेषण गरिएन।
(परिच्छेद 2.5)

सिफारिश

- बक्यौती राशि असुल गर्न, विद्युत विभागले सिक्किम सार्वजनिक माग असुली (एसपीडीआर) ऐन, 2006 अन्तर्गत समयमा कानूनी प्रक्रिया शुरु गर्न मानक परिचालन प्रक्रिया (एसओपी) तयार गर्नुपर्नेछ।
- विद्युत विभागले बक्यौती बिल सक्दो चाँडो उठाउनका साथै सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोग (विद्युत आपूर्ति संहिता) अधिनियम, 2012 मा सामेल प्रावधान अनुरूप असुल गर्नुपर्नेछ।
- बक्यौती राशि उठाउन र बक्यौती रकम असुल गर्न विद्युत विभागले मानक परिचालन प्रक्रिया (एसओपी) तयार गर्नुपर्नेछ।
- विद्युत विभागले सरकारी राजस्व विप्रेषण नगर्नु/ विप्रेषण गर्नमा विलम्बको निम्ति सम्झौतामा दण्डीय प्रावधान सामेल गर्नुपर्नेछ।

अध्याय III: बजेट बाहिर वित्तीय संसाधन तथा त्यसको उपयोग

- वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा विद्युत विभागद्वारा कमाइएको ₹3,410.08 करोड राजस्वमध्ये, संविधानको धारा 266(1) उल्लङ्घन गर्दै ₹1,925.55 सीएफएसमा विप्रेषण गरिएको थिएन।
(परिच्छेद 3.2)
- बजेट बाहिरको ऋणमार्फत् निवेश तथा ₹927.86 करोड राजशुल्क राजस्व अपयोजना।
(परिच्छेद 3.3.1)
- सम्झौताको उल्लङ्घनको परिणामस्वरूप विधानपालिकाद्वारा अनुमोदनबिना ऋणको पुनर्भुक्तानी।
(परिच्छेद 3.3.2)
- विद्युत विभागले विधानपालिकाको अनुमोदनबिना कारोबारी घाटा पूर्ति गर्न 12 प्रतिशतको ब्याज दरमा ₹225.07 करोड रकम बराबर ऋण लिएको थियो।
(परिच्छेद 3.3.3)
- विद्युत वित्त निगमलाई (पीएफसी) छुजाचेन जलविद्युत परियोजना (एचईपी) सित सम्बन्धित ऋण पुनर्भुक्तानी गर्न राजशुल्क राजस्वको बजेट बाहिर अपयोजना।
(परिच्छेद 3.3.4)
- ऋण पुनर्गठनमाथि निष्फल व्ययको निम्ति ₹11 करोड रकम बराबर राजशुल्क राजस्वको अपयोजना।
(परिच्छेद 3.4.1)
- विद्युत विभागले सीएफएसमा कारोबारी प्राप्ति र बजेटिय सहयोगबाट गरिएको व्ययबारे हिसाब दिनुपर्ने थियो। तथापि, यसको उल्लङ्घन गर्दै, विद्युत विभागद्वारा सरकारी राजस्व कायम गर्दै विधानपालिकाको अनुमोदनबिना ऊर्जा खरिदमाथि व्यय गरियो।
(परिच्छेद 3.5)

- विद्युत विभागले राजशुल्क भुक्तानीको प्रमाणिकरण नगर्नुको परिणामस्वरूप छुजाचेन, डिक्चु र टाशीडिड जलविद्युत परियोजनाबाट राजशुल्क असुल गर्नसकेन।

(परिच्छेद 3.6.1)

- राजशुल्क राजस्वको निगरानी नगर्नका साथै सीईआरसीद्वारा तय सीमाभन्दा बढी विद्युत खपतको परिणामस्वरूप रोडनीछु जलविद्युत परियोजनाबाट कम राजशुल्क असुल भयो।

(परिच्छेद 3.6.2)

- सिक्किम सरकार प्रत्याभूति ऐन 2000 को उल्लङ्घन गर्दै सिक्किम सरकारले एसयुएलमा ईक्विटी सञ्चारणको निमित्त पीएफसीबाट लिइएको ऋणका रु (₹2700.39 करोड) लागि ₹225 करोड र एसयुएलद्वारा ग्रामीण विद्युतिकरण निगम अनि पीएफसीबाट लिइएको ₹9,595.68 करोडको निमित्त ₹375 करोडको परिचक्री प्रत्याभूति प्रदान गरेको थियो।

(परिच्छेद 3.7)

- समुचित लेखा बही कायम नगरिएका कारण ₹92.27 करोड लेखाकरण भएन।

(परिच्छेद 3.8)

सिफारिश

- विद्युत विभागले सबै प्राप्ति अनि व्यय राज्यको सञ्चित निधि मार्फत् प्रवाहित गर्नुपर्नेछ।
- संविधानको प्रावधान अनुपालन गर्दै आइपीपीबाट प्राप्त सबै राजशुल्क सीएफएसमा जमा गर्न राज्य सरकारले सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।
- कुनै अवरोध अनि विलम्बबिना विद्युत कारोबारको निमित्त विद्युत विभागसँग धनराशि उपलब्ध हुने सुनिश्चित गर्न राज्य सरकारले संस्थागत तन्त्र प्रदान गर्नुपर्नेछ।
- राज्य सरकारले सीएफएसमा राजशुल्कको हिसाब गर्न तत्काल कदम चाल्नका साथै ऋण भुक्तानीमाथि प्रतिकूल प्रभावबाट जोगिन सम्झौता अनुरूप बजेटिय सहयोग प्रदान गर्नुपर्नेछ।
- 04 अक्टोबर, 2023 को हिमताल विस्फोटको बाढीले टिस्टा-III जलविद्युत परियोजना पूर्णरूपले क्षतिग्रस्त पारेको हुँदा, सिक्किम सरकारले जलविद्युत परियोजनाको निमित्त लिइएको ऋणका लागि प्रत्याभूतिदाता भएको नाताले प्राथमिकताका साथ ऋण देनदारी भुक्तानीको योजना बनाउनका साथै परियोजना पुनर्बहालीको विकल्प खोज गर्नुपर्नेछ।
- आइपीपीबाट राजस्वको सटीक मूल्याङ्कनका साथै तत्काल असुलीका लागि विद्युत विभागले मानक परिचालन प्रक्रिया (एसओपी) तयार गर्नका साथै यदि भए, बक्यौती असुल गर्नुपर्नेछ।
- विद्युत विभागले बक्यौती राजशुल्क राजस्व असुल नगर्नका साथै धेरै समयदेखि बक्यौती रहनुको निमित्त सम्बन्धित अधिकारी विरुद्ध जिम्मेवारी तय गर्नुपर्नेछ।
- विद्युत विभागले समुचित लेखा बही कायम गर्नका साथै समयबद्ध तरिकाले राजस्वको समायोजन गरी परिशुद्धता कायम गर्नुपर्नेछ।

- विद्युत विभागले तुरुन्तै विभिन्न आइपीपीबाट प्राप्त राजशुल्कको प्रमाणिकरण गरी शेष बक्यौती राजशुल्क असुल गर्नुपर्नेछ।

अध्याय IV: ऊर्जा प्रबन्धन

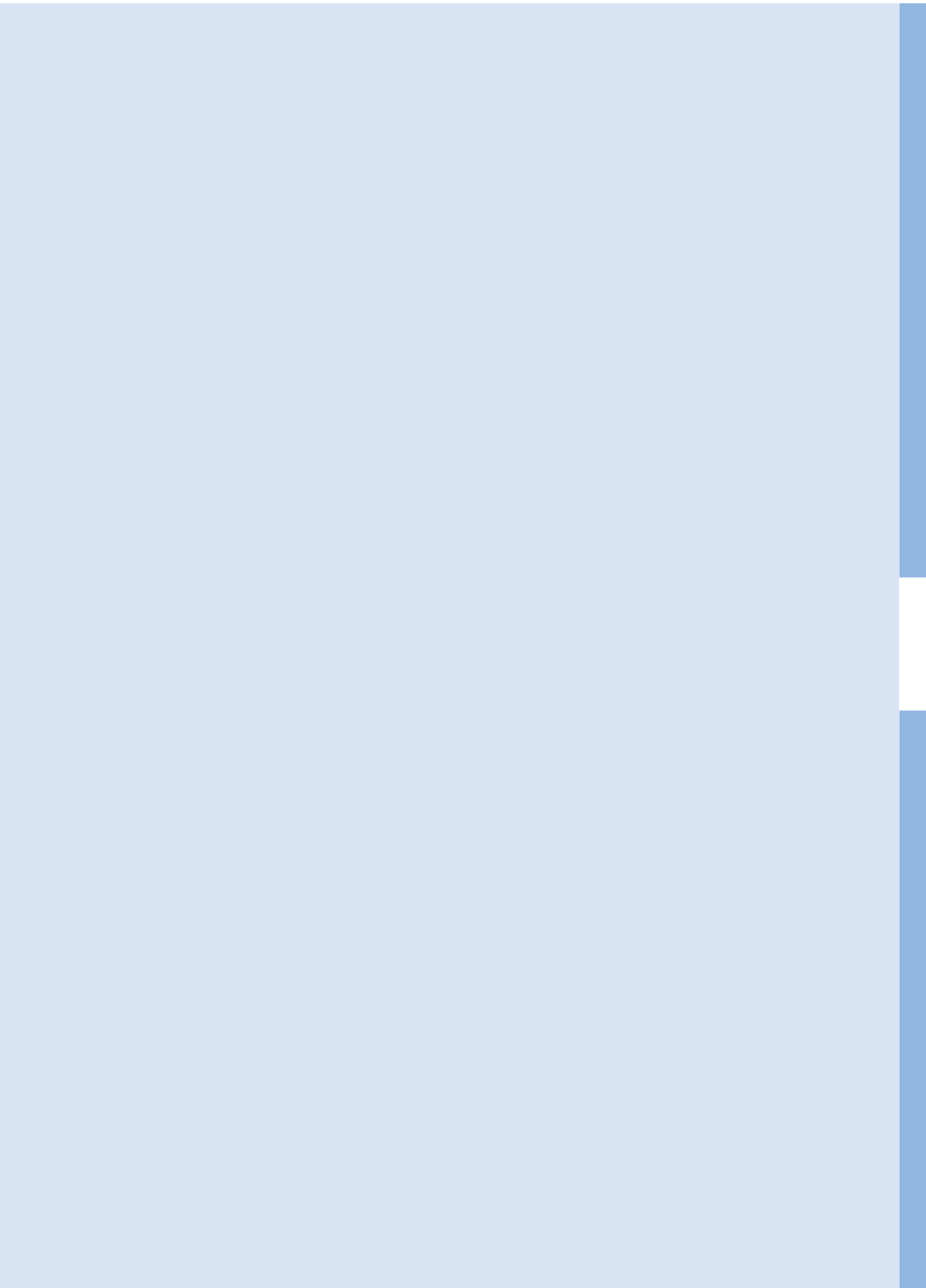
- आवश्यकताको समुचित मूल्याङ्कन नगरी पीपीएमा हस्ताक्षर गर्नुको परिणामस्वरूप पीपीएबाट विशाल विद्युत आधिक्य हुनगएको थियो, जुन विद्युत विभागले विद्युत विनिमयमा घाटामा बेच्नुपरेको थियो।

(परिच्छेद 4.1.1.1)

सिफारिश

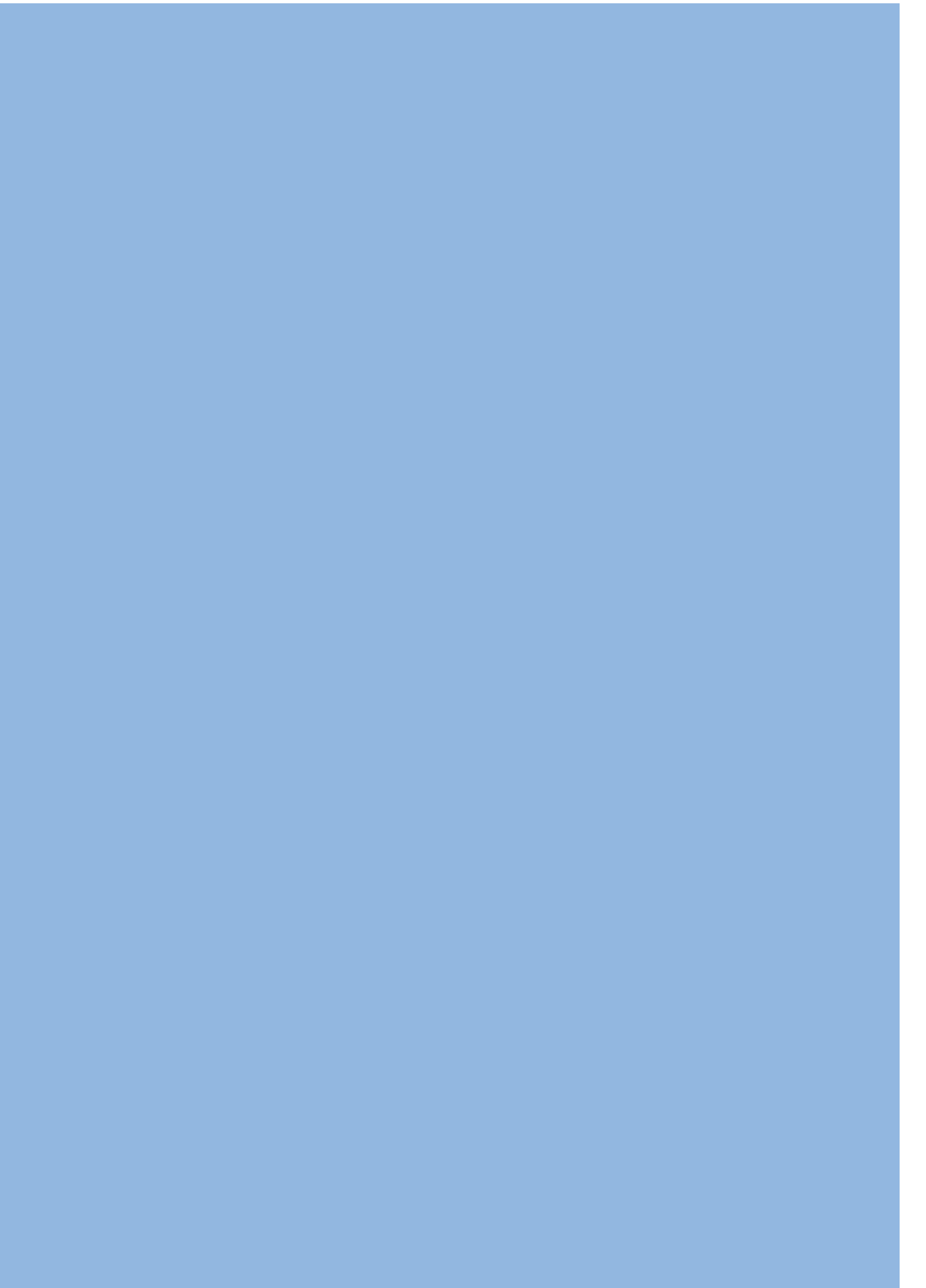
विद्युत विभागले

- आइपीपीबाट प्राप्त हुने निःशुल्क ऊर्जालाई ध्यानमा राख्दै वैज्ञानिकतम अनि आर्थिक रूपमा आफ्नो ऊर्जा आवश्यकताको मूल्याङ्कन गर्नुपर्नेछ।
- राष्ट्रिय ताप विद्युत निगम (एनटीपीसी) सँग मार्च 2021 मा गरेजस्तै उपलब्ध अत्यधिक विद्युत सुपूर्द गर्ने सम्भावना खोज गर्दै कमी यदि भए, वास्तविक समय बजार/ भारतीय ऊर्जा विनिमय खरिद चयन गर्नुपर्नेछ।
- परिचालित हुन बाँकी विद्युत खरिद सम्झौता (पीपीए) सुपूर्द गर्न वा विद्यमान आधिक्यलाई ध्यानमा राख्दै मागलाई न्यूनतम आबन्टनमा घटाउन विद्युत मन्त्रालय/ उत्पादकलाई गुहार्नुपर्नेछ।
- चरम मौसममा (नोभेम्बरदेखि मार्च) आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न अन्य उपादेयसँग विद्युत ब्याङ्किङ विकल्प खोज गर्नुपर्नेछ।
- बाहिरी अभिकरणबाट ऋण प्राप्त गर्नबाट जोगिन वास्तविकता आधारित बजेटिय माग तयार गर्नुपर्नेछ।
- हिमताल विस्फोटको बाढीका (जीएलओएफ) कारण टिस्टा-III, टिस्टा-V र डिक्चु जलविद्युत परियोजना ध्वस्त भएको कुरालाई ध्यानमा राख्दै राज्यमा पर्याप्त विद्युतको उपलब्धता सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।

**अध्याय ।
परिचय तथा लेखापरीक्षण संरचना**

अध्याय I: परिचय तथा लेखापरीक्षण संरचना

1.1 परिचय

भारत सरकारद्वारा अधिनियमित विद्युत ऐन, 2003 को अनुभाग 14 अन्तर्गत सिक्किम राज्यमा सिक्किम विद्युत विभाग (पीडीएस) एक मात्र मान्य लाइसेन्सधारी हो। यसले राज्यमा विद्युतको उत्पादन, प्रसारण अनि वितरण देखरेख गर्दछ। देशमा प्रायः अधिकांश राज्यले राज्य विद्युत बोर्डलाई पृथकीकरण गरी विद्युत ऐन, 2003 अनुरूप उत्पादन, प्रसारण अनि वितरणको निम्ति अलग कम्पनीहरू सिर्जना गरे तापनि, सिक्किमले आजको मितिसम्म पृथकीकरणको काम गरेको छैन र खरिद, उत्पादन, प्रसारण, वितरण अनि राजस्व सङ्कलनसित सम्बन्धित सबै गतिविधि पीडीएसले गर्दछ।

सिक्किमले उल्लेखनीय विद्युत क्षेत्रको हाँक पिट्दछ जसले यहाँका निवासीहरूको ऊर्जा आवश्यकता पूरा गर्नका साथै राज्यको आर्थिक विकासमा महत् भूमिका खेल्दछ। वर्ष 1994 उपरान्त, स्वतन्त्र विद्युत उत्पादक (आइपीपी) अनि संयुक्त उद्यमको (जेभी) माध्यमद्वारा विभिन्न जलविद्युत परियोजनाको शुभारम्भसँगै विद्युत क्षेत्रको उल्लेखनीय विकास भएको छ। सिक्किमको विद्युत उत्पादन मुख्य रूपमा, विभिन्न नदी अनि पाहाडी भूभागको ऊर्जा क्षमता दोहन गर्दै जलविद्युतमाथि निर्भर गर्दछ। राज्यको प्रचुर जल संसाधनले जलविद्युत परियोजनाको विकासलाई सुगम बनाउँदै मार्च 2022 सम्म, 2,295 मेगावाटको (एमडब्लु) स्थापित क्षमताका साथ सिक्किमलाई भारतको सबैभन्दा विशाल जलविद्युत उत्पादकसहित पूर्वोत्तर क्षेत्रको बृहत् विद्युत उत्पादकको रूपमा स्थापित गरेको छ।

सिक्किममा विद्युत क्षेत्रको पर्यावलोकन तलको तालिकामा दर्शाइएका छन् :

तालिका : 1.1: सिक्किमको विद्युत क्षेत्रको एक झलक

स्वरूप	प्रमुख मुख्यांश												
ऊर्जा आवश्यकता अनि उपलब्धता	वित्तीय वर्ष 2021-22 मा ऊर्जा आवश्यकता अनि उपलब्धता तलको तालिकामा दर्शाइएका छन् :												
	<table border="1"> <thead> <tr> <th>मानक</th> <th>मिलियन एकाइमा (एमयु)</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>ऊर्जा आवश्यकता</td> <td>495.37</td> </tr> <tr> <td>ऊर्जा उपलब्धता</td> <td>1,022.43</td> </tr> <tr> <td>आधिक्य (+)/कमी (-)</td> <td>527.06 (106.40%)</td> </tr> </tbody> </table>	मानक	मिलियन एकाइमा (एमयु)	ऊर्जा आवश्यकता	495.37	ऊर्जा उपलब्धता	1,022.43	आधिक्य (+)/कमी (-)	527.06 (106.40%)				
	मानक	मिलियन एकाइमा (एमयु)											
	ऊर्जा आवश्यकता	495.37											
ऊर्जा उपलब्धता	1,022.43												
आधिक्य (+)/कमी (-)	527.06 (106.40%)												
उत्पादन	वर्ष 2021-22 को अन्त्यसम्म राज्यको कूल उपलब्ध स्थापित विद्युत उत्पादन क्षमता 2295 मेगावाट रहेको थियो, जुन तल विस्तार गरिएका छन् :												
	<table border="1"> <thead> <tr> <th>माध्यम</th> <th>स्थापित क्षमता (एमडब्लु)</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>राज्य</td> <td>1,213</td> </tr> <tr> <td>निजी</td> <td>512</td> </tr> <tr> <td>केन्द्रिय¹</td> <td>570</td> </tr> </tbody> </table>	माध्यम	स्थापित क्षमता (एमडब्लु)	राज्य	1,213	निजी	512	केन्द्रिय ¹	570				
माध्यम	स्थापित क्षमता (एमडब्लु)												
राज्य	1,213												
निजी	512												
केन्द्रिय ¹	570												
	वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 सम्म जलविद्युतमा क्षमता अभिवृद्धि (एमडब्लुमा)												
	<table border="1"> <thead> <tr> <th>विवरण</th> <th>2017-18</th> <th>2018-19</th> <th>2019-20</th> <th>2020-21</th> <th>2021-22</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>जल</td> <td>193²</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>113³</td> </tr> </tbody> </table>	विवरण	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	जल	193 ²	0	0	0	113 ³
विवरण	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22								
जल	193 ²	0	0	0	113 ³								
प्रसारण	विद्युतको राज्यभित्र प्रसारणको निम्ति पीडीएस जिम्मेवार छ भने अन्तर राज्य विद्युत प्रसारणको निम्ति केन्द्रिय प्रसारण उपादेय (सीटीयु), भारतीय विद्युत ग्रिड निगम लिमिटेडले (पीजीसीआइएल) व्यवस्था गर्दछ। कूल राज्यभित्र अनि बाहिर प्रसारण क्षमता तल दर्शाइएका छन् :												

¹ राष्ट्रिय जलविद्युत निगम -टिस्टा V – 510 एमडब्लु र रङ्गीत IV – 60 एमडब्लु

² डिक्चु एचईपी :96 एमडब्लु (अप्रैल 2017) र टाशीडिड एचईपी :-97 एमडब्लु (नोभेम्बर 2017)

³ रोडनीछु एचईपी :113 एमडब्लु (जुलाई 2021)

स्वरूप	प्रमुख मुख्यांश		
	श्रेणी	अतिरिक्त उच्च भोल्टेज उपकेन्द्रको सङ्ख्या	
	उपकेन्द्र	132/66 किलो भोल्ट (केभी) – 2	
		66/11 केभी– 19	
	अतिरिक्त उच्च विभव	132 केभी – 14.80 सर्किट केएम (सीकेटी केएम)	
66 एवं कम – 514.47 सीकेटी केएम			
वितरण	राज्यमा विद्युत वितरणको निम्ति पीडीएस जिम्मेवार छ। (मार्च 2022)		
	लाइसेन्सधारी	लाइसेन्स क्षेत्र	सेवाग्राही उपभोक्ता
	पीडीएस	सम्पूर्ण राज्य	1,23,805

(स्रोत : पीडीएसको तथ्याङ्क)

पीडीएस सरकारी विभाग भएको हुँदा, सरकारी लेखामा राजस्व अनि व्ययको व्यवहारसित सम्बन्धित सबै नियम अनि अधिनियम यसमाथि लागू हुँदछ। भारतीय संविधानको धारा 266(1)-मा भनिएको छ, “राज्य सरकारद्वारा प्राप्त सबै राजस्व, सरकारद्वारा उठाइएका सबै ऋण तथा सरकारद्वारा ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि प्राप्त सबै धनराशि एउटा सञ्चित निधि बन्नेछ, जसलाई राज्यको सञ्चित निधि भनिनेछ।” यसै गरी संविधानको धारा 293 अनुसार, “राज्यको कार्यकारी अधिकार, राज्यको सञ्चित निधिको धरौटीमा त्यस्ता सीमासम्म, यदि भए, त्यस्ता राज्यद्वारा कानून अनुरूप विधानपालिकाले समय-समयमा तय गरे अनुसार तथा यदि भए, त्यसरी तय गरिए बमोजिम, त्यस्ता सीमासम्म प्रत्याभूति प्रदान गर्न, भारतको क्षेत्रभित्रसम्म विस्तारित रहनेछ।” यसका साथै सिक्किम वित्तीय नियम, 1979 को नियम 4(1) मा, “सरकारद्वारा वा पक्षमा प्राप्त सबै धनराशि अविलम्ब सरकारी लेखामा ल्याउनुपर्नेछ” भनी इङ्गित गरिएको छ।

लेखापरीक्षणमा वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 सम्म पीडीएसद्वारा यी नियम अनि अधिनियमहरूको अनुपालनको जाँच गरियो।

1.2 साङ्गठनिक ढाँचा

पीडीएसको नेतृत्व प्रधान मुख्य अभियन्ता एवं सचिवले (पीसीई एवं सचिव) गर्दछ, जसलाई पीसीई, निर्देशक, मुख्य अभियन्ता (सीई) अनि अतिरिक्त सीईहरू आदिले गर्दछन्, जुन रेखाचित्र-1 मा दर्शाइएका छन् :

रेखाचित्र -1: पीडीएसको साङ्गठनिक ढाँचा

(स्रोत : पीडीएस तथ्याङ्क)

पीडीएसको प्रशासनिक नियन्त्रणमा चारवटा राज्य सार्वजनिक क्षेत्र उद्यम (एसपीएसई) छन्, जुन तलको तालिकामा विस्तार गरिएका छन्।

तालिका 1.2: पीडीएसको नियन्त्रणमा रहेका एसपीएसईको विवरण

कम्पनी	निगमिकरणको मिति	गतिविधिको क्षेत्र	ईक्विटी (₹ करोडमा)	सिक्किम सरकारको ईक्विटीमा अंश (प्रतिशतमा)	ऋण (₹ करोडमा)
सिक्किम विद्युत विकास निगम	15.12.1998	विद्युत उत्पादन	77.33	51	40
सिक्किम विद्युत निवेश निगम लिमिटेड (एसपीआइसीएल)	06.02.2012	विद्युत क्षेत्रका लागि वित्तपोषण तथा वित्तीय सहयोग सेवाको कारोबार	0.01	100	3,291.24
सिक्किम ऊर्जा लिमिटेड (एसयुएल)	11.03.2005	उत्पादन	3,205.39	60.08 ⁴	9,512.33
टिस्टा घाटी विद्युत प्रसारण लिमिटेड	10.08.2006	प्रसारण	388.45	69.08 ⁵	788.44

(स्रोत: सम्बन्धित पीएसयुको वित्तीय विवरण)

1.3 मानव संसाधन

पीडीएसमा वर्ष 2018-19 देखि 2021-22 सम्म मानव संसाधनसित सम्बन्धित स्थितिको विवरण तालिका 1.3 मा दर्शाइएका छन् :

तालिका 1.3: मानव संसाधनको स्थिति

कर्मचारीको श्रेणी	कर्मचारीको सङ्ख्या			
	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
श्रेणी क	91	98	105	108
श्रेणी ख	84	77	70	76
श्रेणी ग	1,251	1,640	1,682	1,781
श्रेणी घ	1,120	1,115	1,198	1,092
कूल	2,546	2,930	3,055	3,057

(स्रोत : पीडीएसको तथ्याङ्क)

पीडीएससँग कर्मचारीको निम्ति कुनै अनुमोदित सङ्ख्याशक्ति छैन। अनुमोदित सङ्ख्याशक्तिको अभावमा, नियुक्त मानवबलको पर्याप्तताको मूल्याङ्कन गर्नसकिएन।

1.4 पीडीएसको प्राप्ति अनि व्यय/ स्रोत अनि उपयोग

पीडीएसले विद्युतको घरेलु बिक्री तथा आइपीपीबाट राजशुल्कको रूपमा राजस्व प्राप्त गर्दछ। वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा पीडीएसले कूल ₹ 3,410.08 करोड राजस्व कमाएको थियो। यसमध्ये केवल ₹1,488.92 करोड सरकारी लेखामा विप्रेषण गरिएको थियो, जुन तलको तालिकामा दर्शाइएका छन्।

तालिका 1.4: बजेट अनुमानको तुलनामा वास्तविक प्राप्ति

(₹ करोडमा)

विवरण	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	कूल
बजेट अनुमान	160.10	190.10	320.10	372.38	380.00	1,422.68
वास्तविक प्राप्ति	539.04	663.70	643.76	740.91	822.67	3,410.08
सरकारी लेखामा जमा प्राप्ति	310.26	269.44	256.40	346.05	306.77	1,488.92

(स्रोत : वर्ष 2021-22 का लागि एसएफएआर)

⁴ ₹ एक लाख कूल ईक्विटी मूल्य भएको सिक्किम सरकारको पूर्ण स्वामित्व रहेको कम्पनी एसपीआइसीएलसँग एसयुएलमा अधिकांश दाबी (60.08 प्रतिशत) रहेको थियो। यो विसङ्गति परिच्छेद 3.3.1 मा विस्तारका साथ चर्चा गरिएको छ।

⁵ टिस्टा घाटी विद्युत प्रसारण लिमिटेड एसयुएल (69.08 प्रतिशत दाबी) र पीजीसीआइएलको सहायक कम्पनी हो।

तालिका 1.4 बाट, वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा वास्तविक प्राप्ति बजेट अनुमान (बीई) भन्दा धेरै रहेको देखिन्छ। वर्ष 2017-18 मा अनुमान र वास्तविकबीच विशाल अन्तर दुई नयाँ जलविद्युत परियोजनाको⁶ (एचईपी) शुभारम्भ राजशुल्क राजस्वको असुली रहेको थियो। यसका साथै, यी सबै वर्षमा विद्युत विभागले राजशुल्क राजस्व पूर्णरूपमा सरकारी लेखामा जमा गरेन। सरकारी लेखामा जमा राजशुल्क राजस्व 18.22 प्रतिशत (2018-19) र 54.48 प्रतिशत (2017-18) बीच रहेको थियो भने 2019-20 अनि 2021-22 मा कुनै राजशुल्क सरकारी लेखामा विप्रेषित गरिएको थिएन, जुन तालिका 3.2 मा विस्तार गरिएका छन्। यसका अतिरिक्त, सिक्किम सरकारको वित्त लेखा अनि विद्युत विभागको तथ्याङ्कमा उल्लेखित अङ्कमा ₹4.39 करोडको अन्तर थियो, जसको समायोजन गरिँदछ।

विद्युत विभागले वोटन, परिचालन एवं रखरखाउ, प्रशासनिक खर्चका साथमा विद्युत खरिदसित सम्बन्धित आफ्नो व्ययको निम्ति सिक्किम सरकारबाट बजेटिय सहयोग प्राप्त गर्दछ। वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा व्ययसित सम्बन्धित बजेटिय प्रावधानको विवरण तलको तालिकामा दर्शाइएका छन्।

तालिका 1.5: बजेट अनुमानको तुलनामा वास्तविक व्यय

(₹ करोडमा)

वर्ष	शीर्ष	बीई	अनुपूरक	कूल अनुदान	व्यय	बचत/ आधक्य
2017-18	राजस्व	230.64	2.62	233.26	210.93	22.33
	पूँजीगत	118.74	30.02	148.76	75.79	72.97
2018-19	राजस्व	210.03	5.07	215.11	206.24	8.87
	पूँजीगत	74.77	10.57	85.34	63.58	21.76
2019-20	राजस्व	273.97	7.48	281.45	285.88	-4.43
	पूँजीगत	42.35	4.83	47.18	20.41	26.77
2020-21	राजस्व	286.48	35.99	322.48	313.53	8.95
	पूँजीगत	83.09	95.83	178.92	161.90	17.02
2021-22	राजस्व	295.16	0	295.16	287.56	7.59
	पूँजीगत	28.68	76.34	105.02	102.64	2.38

(स्रोत : विनियोजन लेखा)

1.5 लेखापरीक्षणको उद्देश्य

विद्युत विभागद्वारा वित्तीय तथा ऊर्जा प्रबन्धनमाथि कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षण तल उल्लेखित बुँदामा विवेकसम्मत आश्वासन प्राप्तिको निम्ति गरिएको थियो :

1. विद्युत विभागले विभिन्न स्रोतबाट राजस्व सङ्कलन एवं उपयोग, कर्जा तथा ऋण भुक्तानीका लागि वित्तीय नियमहरू पालन गरिरहेको छ, तथा
2. राज्यको अस्थिर मागको सम्बन्धमा ऊर्जा आवश्यकताको मूल्याङ्कन समुचित रूपमा गरिरहेको छ।

1.6 लेखापरीक्षणको मापदण्ड

कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षणको निम्ति अपनाइएको लेखापरीक्षण मापदण्ड तल विस्तार गरिएका छन् :

1. भारतको संविधान;
2. सिक्किम वित्तीय नियम, 1979;
3. विद्युत उत्पादकका साथ सम्झौता तथा पत्राचार;
4. 2017-22 को निम्ति सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोगको शुल्क आदेश;
5. विद्युत खरिद सम्झौता;

⁶ डकिचु एचईपी तथा टाशीडडि एचईपी

6. सिक्किम सरकार प्रत्याभूति ऐन, 2000;
7. पीडीएस/ एसपीआइसीएलद्वारा गरिएका विभिन्न ऋण सम्झौता; तथा
8. सिक्किम राज्य विधानसभामा पेश (जुलाई 2019) व्यय प्रतिबद्धता, कर्जा तथा राजस्व सम्भाव्यतामाथि श्वेतपत्र।

1.7 लेखापरीक्षणको कार्यक्षेत्र

कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षणको शुरुवात 11 फरवरी, 2020 को दिन विभागीय अधिकारीहरूसँग प्रवेश बैठकका साथ भएको थियो, जहाँ लेखापरीक्षणको उद्देश्य र मापदण्ड चर्चा गरियो। कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षणमा (पीए) वर्ष 2017 देखि 2022 को अवधिसम्म पीडीएसद्वारा आइपीपीहरूबाट राजशुल्कका रूपमा राजस्व प्राप्तिको लेनदेन, राज्य बाहिर विद्युतको कारोबार तथा घरेलु बिक्री लगायत त्यसको उपयोग समेटियो। लेखापरीक्षण कार्य विद्युत विभागको मुख्य कार्यालयमा ब्याङ्क विवरण, पूर्वी क्षेत्र भार प्रेषण केन्द्रबाट प्राप्त तथ्याङ्क, कारोबारको अभिलेख, विद्युत खरिद सम्झौता (पीपीए) तथा आइपीपीहरूसँग पत्राचारको समीक्षाद्वारा गरिएको थियो। निकास विमर्श बैठक 11 दिसम्बर 2020 (भिडियो कन्फरेन्सिड मार्फत) र 21 अगस्त, 2023 को दिन विभागीय अधिकारीहरूसँग आयोजन गरिएको थियो।

1.8 लेखापरीक्षण परिणाम

परिचयात्मक अध्यायका अतिरिक्त, यस प्रतिवेदनमा तीनवटा अध्याय सामेल छन् :

अध्याय-II-बजेटकृत वित्तीय संसाधन : यस अध्यायमा राज्यको सञ्चित निधिमा (सीएफएस) प्रतिबिम्बित राजस्व प्राप्तिसमाथि लेखापरीक्षण परिणाम चर्चा गरिएका छन्।

अध्याय-III-बजेट बाहिर वित्तीय संसाधन तथा त्यसको उपयोग : सीएफएस मार्फत प्रवाहित नगरिएका राजस्व अनि व्ययमाथि लेखापरीक्षण परिणाम यहाँ चर्चा गरिएका छन्।

अध्याय-IV-ऊर्जा प्रबन्धन : यस अध्यायमा राज्यको ऊर्जा आवश्यकता तथा सिक्किम सरकारद्वारा गरिएको पीपीए यस अध्यायमा चर्चा गरिएका छन्।

1.9 आभार

प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा), सिक्किम, गान्तोक, सिक्किम सरकारको विद्युत विभाग तथा सिक्किम विद्युत निवेश निगम लिमिटेड (एसपीआइसीएल) लगायत यसका सहायक कम्पनीका अधिकारीहरूद्वारा कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षणको निम्ति प्रदान गरेको सहयोग र सहायताप्रति आभार व्यक्त गर्दछ।

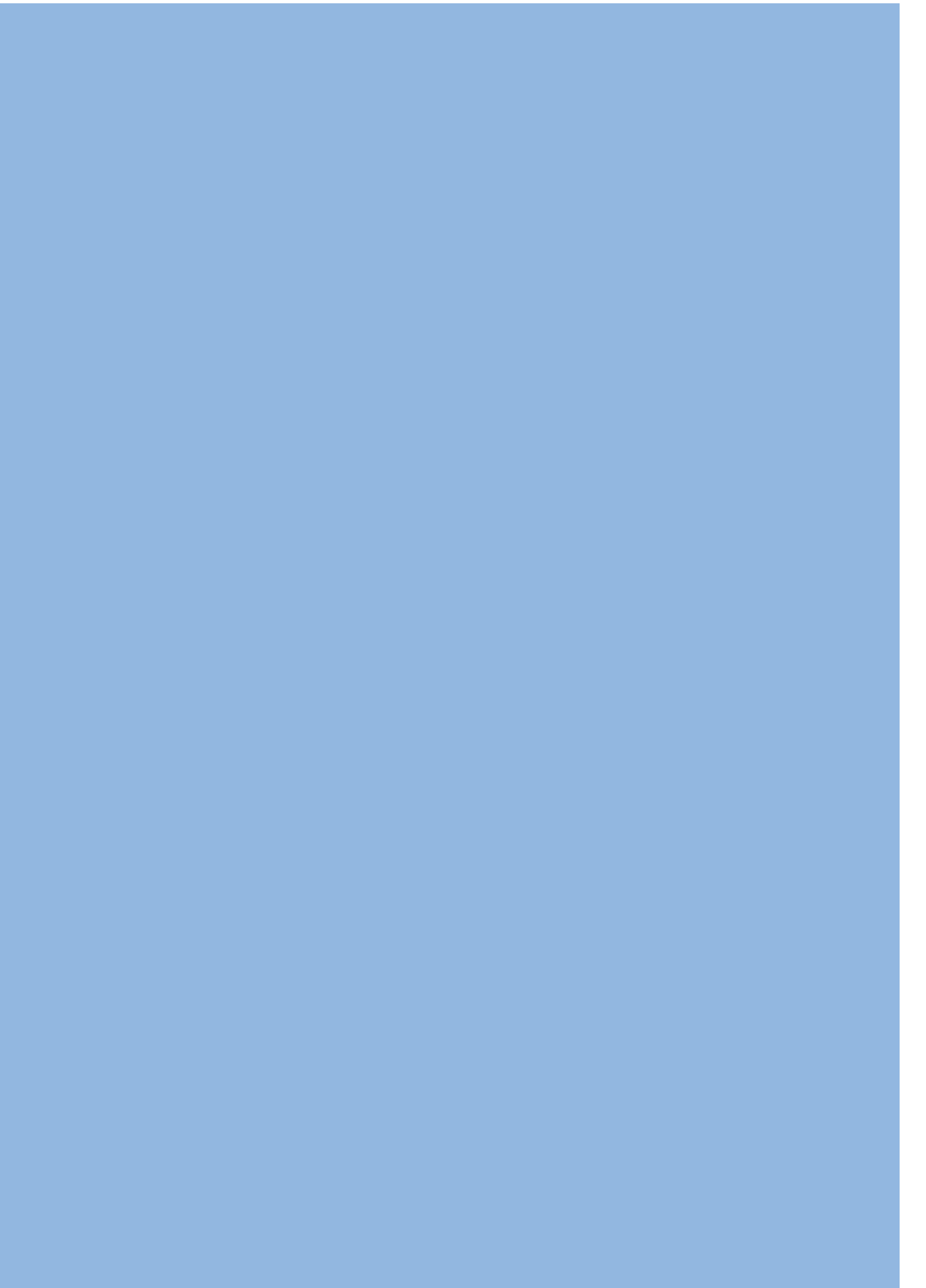
सिफारिश:

- विद्युत विभाग/ सिक्किम सरकारले प्रभावी कार्यप्रणालीको निम्ति आकलन गरिएको आवश्यकता कायम गर्न आफ्नो कर्मचारीको अनुमोदित सङ्ख्याशक्ति तयार गर्नुपर्नेछ।

**अध्याय ॥
बजेटकृत वित्तीय संसाधन**

अध्याय II: बजेटकृत वित्तीय संसाधन

2.1 राजस्वको स्रोत

सिक्किमको विद्युत विभागले (पीडीएस) तीन विभिन्न स्रोतबाट राजस्व सिर्जना गर्दछ :

- (i) राज्यभित्र बिक्रीबाट राजस्व- पीडीएसले राज्यभित्र विभिन्न उपभोक्तामा विद्युत वितरणबाट राजस्व आर्जन गर्दछ।
- (ii) जलविद्युत परियोजना (एचईपी) बाट राजशुल्क- आठवटा एचईपीले⁷ सिक्किममा विद्युत उत्पादनको निम्ति पीडीएससँग सम्झौता गरेको थियो। यी एचईपीहरूले उत्पादन गरिएको कूल विद्युतको 12 प्रतिशत⁸ वा त्यस नगद राजशुल्कका (निःशुल्क विद्युत) पीडीएसलाई प्रदान गर्नुपर्दछ। यी आठवटा एचईपीमध्ये, सिक्किम ऊर्जा लिमिटेड (एसयुएल) (तत्कालीन टिस्टा ऊर्जा लिमिटेड), छुजाचेन एचईपी र रोडनीछु एचईपीले 12 प्रतिशत निःशुल्क विद्युत बराबर धनराशि पीडीएसलाई विप्रेषित गर्दछन्। पाँचवटा एचईपीले⁹ निःशुल्क विद्युत प्रत्यक्ष रूपमा पीडीएसलाई अन्तरित गर्दछन्, जुन राज्यद्वारा आफ्नो खपतमा उपयोग गरिन्छ। एचईपीहरूद्वारा उत्पादित रहल विद्युत (88 प्रतिशत), एनएचपीसीबाहेक विद्युत उत्पादकहरूद्वारा खुल्ला बजारमा बिक्री गरिन्छ, जोसँग राज्य सरकारले 75.27 एमडब्लु¹⁰ विद्युत खरिदको निम्ति विद्युत खरिद सम्झौता गरेको थियो।
- (iii) अन्तर राज्य ऊर्जा बिक्रीबाट राजस्व- ऊर्जा खरिद/ राजशुल्क प्राप्ति राज्यभित्र खपतको निम्ति उपयोग गरिन्छ भने अत्यधिक ऊर्जा विद्युत विनिमयमा कारोबार गरिन्छ।

राजस्व प्राप्ति तथा त्यसलाई राज्यको सञ्चित निधिमा विप्रेषणबारे लेखापरीक्षण विवेचना अनुवर्ती परिच्छेदहरूमा चर्चा गरिएका छन्।

2.2 राज्यभित्र बिक्रीको पर्यावलोकन

पीडीएसले राज्यमा विभिन्न उपभोक्तालाई विद्युत प्रदान गर्दछ। विद्युत आपूर्तिको आधारमा, पीडीएसले राज्यभित्र उपभोक्ताबाट राजस्व सङ्कलन गर्दछ, जुन सीएफएसमा अन्तरित गरिन्छ। वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा राज्यमा विभिन्न श्रेणीका उपभोक्ताको विवरण तालिका 2.1 मा दिइएका छन्।

तालिका 2.1: उपभोक्ताहरूको श्रेणी अनुसार सङ्ख्या

उपभोक्ताको श्रेणी	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
घरेलु	97,002	99,313	1,01,673	1,04,134	1,08,313
वाणिज्यिक	11,356	11,581	11,827	12,156	12,466
कम विभवी	576	631	645	636	616
उच्च विभवी	552	594	514	534	560
थोक आपूर्ति	1,816	1,863	1,819	1,706	1,803
सार्वजनिक प्रकाश व्यवस्था	36	34	30	37	47
कूल	1,11,338	1,14,016	1,16,508	1,19,203	1,23,805

(स्रोत : पीडीएस तथ्याङ्क)

तालिका 2.1 बाट, राज्यमा विगत पाँच वर्षको अवधिमा विद्युत उपभोक्ताको सङ्ख्या बढ्दो रहेको देखिन्छ। उपभोक्ताको सङ्ख्यामा वृद्धिका साथै, घरेलु बिक्रीबाट पीडीएसको राजस्व सङ्कलन पनि बढेको छ, जुन तालिका 2.2 मा दर्शाइएका छन्।

⁷ छुजाचेन एचईपी, टाशीडिड एचईपी, जोरथाड लूप एचईपी, डिक्चु एचईपी, टिस्टा III एचईपी, रोडनीछु एचईपी, रङ्गीत IV एचईपी र टिस्टा V एचईपी।

⁸ छुजाचेन (12% राजशुल्क र 2% प्रसारण प्रभार) (विद्युत प्रसारणको निम्ति लगाइने शुल्क) र टाशीडिड एचईपी (12% राजशुल्क र 1% स्थानीय क्षेत्र विकास)।

⁹ जोरथाड लूप एचईपी, डिक्चु एचईपी, टाशीडिड एचईपी (आइपीपी) र रङ्गीत IV एचईपी तथा टिस्टा V एचईपी (एनएचपीसीको स्वामित्व)।

¹⁰ रङ्गीत एचईपी : 8 एमडब्लु र टिस्टा V एचईपी: 67.27 एमडब्लु

तालिका 2.2: राज्यभित्र बिक्रीबाट राजस्व सङ्कलनको विवरण

वित्तीय वर्ष	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
उपभोक्तालाई विद्युत बिक्रीबाट राजस्व	194.70	215.74	255.46	291.04	304.59
अन्य/ विविध स्रोतबाट राजस्व	0.27	0.85	0.01	0.82	0.83
कूल	194.97	216.59	255.47	291.86	305.42

(₹ करोडमा)

(स्रोत : पीडीएस तथ्याङ्क)

2.3 विद्युतको बक्यौती असुल गर्नमा कमी

उपभोक्ताहरूको बिजुलीको बिल मासिक रूपमा मिटर पठनको आधारमा उठाउने गरिन्छ। पीडीएसले उपभोक्तालाई भुक्तानीको निमित्त 10 दिनको समय दिने गर्दछ। यदि उपभोक्ताले चलानको मितिदेखि 10 दिनभित्र भुक्तानी गरे, पाँच प्रतिशतको छूट प्रदान गरिन्छ। यसका साथै, प्रत्येक वर्षको 31 मार्चसम्म बक्यौती बिल थाँतीमा रहेको भए त्यसमा अधिप्रभार लगाउने गर्दछ। विद्युत ऐन, 2003 को अनुभाग 56 (भुक्तानी गर्न चुकेमा आपूर्ति वियोजन (लाइन काट्ने) सँग पठित सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोगको (एसएसईआरसी) अनुभाग XXVIIमा उल्लेखित शुल्क अनुसूचीमा, चूककर्ता उपभोक्तालाई 15 दिनको सूचना दिएपछि विद्युत आपूर्ति वियोजित गर्ने अधिकार रहने निर्दिष्ट गरिएको छ।

वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा राज्यभित्र उपभोक्ताहरूबाट बक्यौती विद्युत बिलको विस्तृत स्थिति तालिका 2.3 मा दिइएका छन्।

तालिका 2.3: विद्युतको बक्यौती आकलन तथा असुली

क्र.स	विवरण	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
1	शुरुवाती शेष	277.07	307.42	289.45	317.50	315.86
2	लगाइएको अधिप्रभार	33.72	28.27	32.21	35.20	36.50
3	शुरुवाती शेष र अधिप्रभारको कूल	310.79	335.69	321.66	352.70	352.36
4	वर्षमा आकलन	194.96	226.18	255.83	259.71	303.79
5	प्रदान गरिएको छूट	3.64	3.89	4.54	4.70	6.04
6	कूल आकलन	191.32	222.29	251.29	255.01	297.75
7	असुली	194.69	268.53	255.45	291.85	305.42
8	बक्यौती शेष	307.42	289.45	317.50	315.86	344.69

(₹ करोडमा)

(स्रोत : पीडीएस)

माथिको तालिकाबाट, पीडीएसको विभिन्न उपभोक्ताबाट ₹ 344.69 करोड बक्यौती रहेको देखिन्छ। राजस्व बक्यौतीसित सम्बन्धित लेखापरीक्षण विवेचना अनुवर्ती परिच्छेदहरूमा विस्तार गरिएका छन्।

2.3.1 सर्वश्री अक्षय इस्पात एवं फेरोय एलोय प्राइभेट लिमिटेड प्रतिष्ठानलाई अनुचित लाभ

विद्युत विभागले 7,500 किलोभोल्ट एम्पियर (केभीए) अनुमोदित भारका साथ सर्भिस कनेक्सन प्रदान गर्न अक्षय इस्पात एण्ड फेरोय एलोय प्राइभेट लिमिटेड (कम्पनी) सँग सम्झौता (अगस्त 1997) गरेको थियो। सम्झौताको अनुसूची-1 अनुसार, ऊर्जा प्रभार ₹1/युनिट र माग प्रभार ₹80/केभीए/मासिक रहेको थियो। यसका साथै सम्झौताको धारा 16 -मा यो सम्झौता कम्पनीलाई 66 वा 11 केभी सर्भिस कनेक्सन प्रदान गरेको मितिदेखि पाँच वर्षको अवधिका लागि वैध रहने निर्दिष्ट गरिएको थियो। कम्पनीले आफ्नो वाणिज्यिक कार्यपरिचालन दिसम्बर 2003 मा शुरु गरी जुलाई 2009 मा बन्द गरेको थियो भने विद्युत आपूर्ति अन्त्यमा गएर अप्रेल 2011 मा विच्छेद गरेको थियो।

धनराशिको अभावमा, विद्युत विभागले कम्पनीलाई समयमा अर्थात् सम्झौता अनुरूप वर्ष 1997 मा 66 केभी सर्भिस कनेक्सन प्रदान गर्नसकेको थिएन। सोही समय, कम्पनीले पनि आफ्नो एकाइको निर्माण समयमा पूरा गर्नसकेको थिएन। अन्त्यमा, कम्पनीले सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेको 6 वर्षभन्दा धेरै समयपछि दिसम्बर 2003 मा 66 केभी विद्युत प्रयोग गर्न थालेको थियो। वर्ष 1997 मा सम्झौता गरिएपछिको समयमा विद्युतको परिदृश्य अनि शुल्कमा परिवर्तन आएको हुँदा, विद्युत विभागले @ ₹ 1.61/ युनिट विद्युत प्रभार र @ ₹ 88/केभीए/ मासिकको दरले कम्पनीबाट दिसम्बर 2003 देखि असुल गर्न थाल्यो। अभिलेखहरू अनुसार, कम्पनीले उक्त दरमा प्रतिवादस्वरूप भुक्तानी गरिरहेको जनाएको थियो। वर्ष 2005 मा, सिक्किम सरकारद्वारा विद्युत प्रभार @ ₹ 2.50/ युनिट र माग प्रभार @ ₹ 100/केभीए/ मासिक असुल गर्न विद्युत विभागलाई निर्देशित गरियो कारण विद्युत विभागले केन्द्रिय सार्वजनिक क्षेत्र उद्यम (सीपीएसई) बाट धेरै उच्च दरमा विद्युत खरिद गरिरहेको थियो। यस निर्णयबाट असन्तुष्ट कम्पनीद्वारा विद्युत विभाग विरुद्ध माननीय उच्च न्यायालयमा रिट याचिका (अप्रैल 2005) दर्ता गरियो।

माननीय उच्च न्यायालयद्वारा सम्झौता 2003 मै पूरा भएको विद्युत विभागको दाबीलाई निरस्त (अप्रैल 2008) गरी ₹ 1.61/ युनिट ऊर्जा प्रभार र ₹ 88/ केभीए/ मासिकको विद्यमान दर सम्झौताको अन्त्यसम्म अर्थात् दिसम्बर 2008 सम्म जारी राख्न सुझाउ दिइयो।

यसैबीच कम्पनीले, टिस्टा-V परियोजना शुरु भएपछि, पाँच वर्षका लागि विद्युत विभागले पहिले नै सहमति गरिएको ऊर्जा प्रभार ₹ 1/ युनिट र माग प्रभार ₹ 80/ केभीए/ मासिकको दर नै स्वीकृत गर्ने शर्तमा कम्पनीले ऊर्जा प्रभार @ ₹ 1.61/ युनिट र माग प्रभार @ ₹ 88/ केभीए/ मासिकको दरले भुक्तान गर्ने प्रस्तावका साथ विद्युत दरको विवाद न्यायालय बाहिर फछ्योट गर्न विद्युत विभागलाई सम्पर्क गरेको थियो। उपलब्ध अभिलेख अनुसार, विद्युत विभागद्वारा यो प्रस्ताव स्वीकार गरिएन।

तथापि, विद्युत विभागद्वारा अचानक मूल सम्झौतामा उल्लेख गरिए अनुरूप कम्पनीको सबै दाबी स्वीकार गरी परिशिष्ट सम्झौतामा (जनवरी 2010) हस्ताक्षर गरी कम्पनी ₹0.32 करोड फिर्ता पाउन हकदार रहेको सहमति जनाइयो। विद्युत विभागले परिशिष्ट सम्झौता अनुरूप बक्यौती विद्युत शुल्क समायोजित गर्दै कम्पनीलाई ₹0.32 करोड रकम फिर्ता गर्ने निर्णय लिए तापनि, सम्बन्धित प्रमण्डलको माग बहीमा आवश्यक प्रविष्टि गरेको थिएन, जसको परिणामस्वरूप वर्ष दर वर्ष बक्यौती रकममाथि अधिभार बढ्दै गएको थियो। यसको परिणामस्वरूप 31 मार्च 2023 सम्म ₹376.94 करोड बक्याती अधिभार सञ्चित हुनगएको थियो, जसले बक्यातीको सटीक स्थिति प्रतिबिम्बित गर्दैन।

यस अर्थमा, विद्युत विभागले परिशिष्ट सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्दा सम्यक् तत्परता देखाएको थिएन कारण विभागले कम्पनीद्वारा 2007 मा प्रस्तावित गरिएको उच्च दरमाथि विचार नगरेको हुँदा कम्पनीलाई अनुचित लाभ पुग्नगएको थियो।

2.3.2 बन्द कम्पनीहरूबाट ₹ 6.55 करोड बक्यौती ऊर्जा प्रभार असुल गर्न विफल

विद्युत विभाग र उपभोक्ताबीच मानक विद्युत आपूर्ति सम्झौताको धारा 14(1) -मा, “यदि उपभोक्ता बिलमा उल्लेखित तय अन्तिम मितिसम्म सम्झौता अन्तर्गत कुनै पनि बिलको रकम भुक्तानी गर्न विफल बने/ भए, सरकारले उपभोक्तालाई विद्युत आपूर्ति विच्छेद गर्ने उद्देश्यका साथ 16 दिनको सूचना दिनेछ र त्यस्ता अवधिको मियाद पूरा भएपछि, यदि भुक्तानी प्राप्त नभए, विच्छेद गर्ने र पुनः जोड्ने कामको प्रभारसहित सबै अनुग्रहप्रभारको पूर्ण भुक्तानी नभएसम्म विद्युत आपूर्ति विच्छेद गर्नेछ” भनी निर्दिष्ट गरिएको छ। यसका साथै सम्झौताको धारा 15 मा, “सरकारले आवश्यक ठानेअनुरूप भार कारकमाथि विचार गर्दै परिसरमा जोडिएको विद्युत भारका विरुद्ध दुई महिनाका लागि अपेक्षित बिल रकम बराबर धरौटी राशि जमा गर्नुपर्नेछ” भनी निर्दिष्ट गर्दछ। एसएसईआरसी राज्य

बिल संहिताको धारा 9.3(ग)-मा “यदि बिल भुक्तानी नगरिएका कारण विद्युत आपूर्ति काटिएको भए, तथा यदि काटिएको 6 महिनाको अवधिभित्र उपभोक्ताले विद्युत आपूर्ति पुनः जोड्न अनुरोध गरे, उपभोक्ताले बक्यौती राशिका साथै पुनः आपूर्ति जोड्न लाग्ने प्रभार भुक्तानी गरेको रसिदका साथ आवेदन गरेको पाँच दिनभित्र विद्युत आपूर्ति पुनः जोड्नुपर्नेछ” भनी उल्लेख गरिएको छ। सिक्किम सार्वजनिक माग असुली (एसपीडीआर) ऐन, 2006 मा, “यदि प्रमाणपत्र अधिकारी उनलाई गरिएको आवेदनबाट सन्तुष्ट भए, वा अन्यथा सार्वजनिक माग बक्यौती रहेको भए, उनले त्यस्ता निर्दिष्ट प्रपत्रमा, मग बक्यौती रहेको उल्लेख गर्दै प्रमाणपत्रमा हस्ताक्षर गरी उक्त प्रमाणपत्र उनको कार्यालयमा पेश गर्न लगाउनुपर्नेछ” भनी उल्लेख गरिएको छ।

लेखापरीक्षणको क्रममा, धेरै मामिलामा, विद्युत विभागले सम्झौता अन्तर्गत सक्षमकारक प्रावधान आह्वान गर्न विफल बनेको उजागर भयो, जसको परिणामस्वरूप सरकारले घाटा बेहोर्नुपरेको थियो, जुन तल चर्चा गरिएका छन् :

क) विद्युत विभागले दुई निजी कम्पनी – ल्यान्को (जनवरी 2012) र जल पावर करपोरेशन लिमिटेड (जेपीसीएल) (अक्टोबर 2009) सँग विद्युत आपूर्तिको निमित्त अनुबन्ध सम्झौता गरेको थियो। सम्झौता अनुसार विद्युत विभागले दुई पक्षलाई विभिन्न स्थानमा विद्युत परियोजना निर्माणको निमित्त 8,130 केभीए विद्युत आपूर्ति गर्नुपर्ने थियो।

अभिलेखहरूको समीक्षा गर्दा, विद्युत आपूर्ति काटिएको मितिसम्म (मई 2016 र मार्च 2016) विशाल बक्यौती राशि भए तापनि विद्युत आपूर्ति गर्न जारी राखेको उजागर भयो। विद्युत विभागले सम्झौताको प्रावधान अनुसार कुनै कारवाही नगर्नका साथै आपूर्ति बन्द गर्न कुनै सूचना नै पठाएको थियो भने एसपीडीआर ऐन, 2006 अन्तर्गत बक्यौती असुल गर्न कुनै प्रक्रिया पनि शुरु गरेको थिएन। दुवै ल्यान्को र जेपीसीएलसँग विद्युत आपूर्ति काटेको मितिसम्म क्रमशः ₹ 1.03 करोड र ₹ 2.84 करोड बक्यौती राशि रहेको थियो।

दुवै कम्पनीले वित्तीय सङ्कट सामना गर्नुपरेको कारण परियोजना रोकिनका साथै परित्याग गरिएको थियो। यस पश्चात, दुवै कम्पनी राष्ट्रिय कम्पनी कानून न्यायाधिकरण (एनसीएलटी) अन्तर्गत परिसमापनको निमित्त गएको थियो, जसपछि परियोजनालाई राष्ट्रिय जलविद्युत निगमले (एनएचपीसी) ग्रहण गरेको थियो।

परिसमापनको प्रक्रिया चलिरहेको भए तापनि, विद्युत विभागले ल्यान्कोको ₹ 1.03 करोड बक्यौती राशिको निमित्त एनसीएलटीमा दाबी बुझाएको थिएन। दाबी नबुझाउनुको कारण विद्युत विभागको अभिलेखमा उपलब्ध थिएन। जेपीसीएलको सम्बन्धमा, विद्युत विभागले मार्च 2019 सम्मको अधिभार जोड्दै ₹ 4.55 करोड रकमको बक्यौती दाबी एनसीएलटीमा पेश गरे तापनि, त्यसलाई एनसीएलटीद्वारा स्वीकार गरिएन।

यसो हुँदा, एसपीडीआर ऐन, 2006 अन्तर्गत सामेल दण्डीय प्रावधान आह्वान गर्न विद्युत विभागको शिथिलताको कारण बक्यौती सञ्चित हुँदै राज्यको राजकोष मा ₹ 5.58 करोड घाटा हुनपुगेको थियो।

ख) विद्युत विभागको रम्फू प्रमण्डलले सर्वश्री सिक्किम ब्रिगेरिज लिमिटेडलाई (कम्पनी) दुई पक्षबीच हस्ताक्षर (26.03.2011) गरिएको आधारमा सर्भिस कनेक्सन प्रदान गरेको थियो। सम्झौता अनुसार, 500 केभीए भार अनुमोदित गरिएको थियो, जुन घटाएर (जून 2014) 380 बनाइएको थियो।

अभिलेखहरूको समीक्षा गर्दा, शुरुदेखि नै कम्पनी बक्यौती भुक्तानीमा अनियमित रहेको र विद्युत आपूर्ति काट्ने सूचना कम्पनीलाई नोभेम्बर 2011 तिरै पठाइएको उजागर भयो। बिजुलीको बक्यौती पुनर्भुक्तानीमा अनियमितताका कारण, विभागले बक्यौती भुक्तान गर्न तीनवटा सूचना (नोभेम्बर 2015 र फरवरी 2016) पठाउनका अतिरिक्त विद्युत ऐन, 2003 को धारा 56(1) अन्तर्गत तीनवटा कानूनी सूचना (मार्च 2016, अप्रैल 2016 र अगस्त 2018) पठाएको थियो।

कम्पनीले अन्तिमपटक जुलाई 2014 मा विद्युतको भुक्तानी गरेपछि कुनै भुक्तानी गरेको थिएन। प्रमण्डलले नोभेम्बर 2015 मा अर्थात् अन्तिम भुक्तानीको 16 महिनापछि सूचना जारी गरेको लेखापरीक्षणमा उजागर भयो। प्रमण्डलद्वारा सर्भिस कनेक्सन 28 नोभेम्बर 2015 मा काटिएको थियो भने कुनै भुक्तानी नगरेको भए तापनि विद्युत विभागका पीसीई एवं सचिवको मौखिक निर्देशमा फेरि 03 दिसम्बर, 2015 मा आपूर्ति पुनः जोडिएको थियो। विद्युत विभागद्वारा फरवरी 2016 सम्म विद्युत आपूर्ति गरियो, जसपछि अन्त्यमा आपूर्ति काटियो। आपूर्ति काटिएको मितिसम्म, ₹ 51.84 लाख विद्युतको रकम बक्यौती रहेको थियो। यसका साथै, फरवरी, 2016 मा विद्युत आपूर्ति काटिएपछि कम्पनीले आफ्नो परिचालन बन्द गरेको भए तापनि, विद्युत विभागले बक्यौती रकम असुलीको निमित्त प्रमाणपत्र अधिकारीको न्यायालयमा (अगस्त 2023) असुलीको मुद्दा दर्ता गरेको थिएन।

यस अर्थमा, सम्झौताको प्रावधान उल्लङ्घन गर्दै, कुनै बक्यौती भुक्तानी नगरे तापनि, कम्पनीलाई विद्युत आपूर्ति पुनः शुरु गर्नका साथै आजको मितिसम्म कुनै असुलीको मुद्दा दर्ता गरेको थिएन। यसको परिणामस्वरूप सरकारी राजकोषमा ₹ 51.84 लाख घाटा हुनपुगेको थियो।

- ग) विद्युत विभागको पाकिम प्रमण्डलले गति इन्फ्रास्ट्रक्चर, भस्मे जलविद्युत परियोजना (विद्युत गृह र बाँध स्थल) अनि सिम्प्लेक्स इन्फ्रास्ट्रक्चर लिमिटेडलाई (गतिको जलविद्युत परियोजनामा ठेकेदार) क्रमशः विद्युत परियोजना निर्माणको निमित्त 1,500 केभीए (प्रत्येकको @ 500 केभीए गरी तीनवटा कनेक्सन) अनुमोदित भारका साथ सर्भिस कनेक्सन प्रदान गरेको थियो। मार्च 2016 मा, सर्वश्री गति इन्फ्रास्ट्रक्चरले सर्वश्री सिम्प्लेक्सलाई नयाँ कनेक्सनको सम्बन्धमा गरेको पत्राचारमा, यदि विद्युतको बक्यौती भुक्तान गर्न सिम्प्लेक्स विफल बने, यसको पक्षमा विद्युतको बक्यौती चुकाउने दायित्व लिने बताएको थियो। तथापि, दुई पक्षबीच ठेकासम्बन्धी विवादका कारण परियोजना बन्द गरियो र दुवै कम्पनीद्वारा विद्युत विभागलाई लाइन काट्न अनुरोध (सर्वश्री सिम्प्लेक्सद्वारा 01 दिसम्बर 2016 र सर्वश्री गतिद्वारा बाँध स्थल अनि विद्युत गृहका लागि 15 मई, 2017) गरियो। उक्त अनुरोधको आधारमा, विद्युत विभागद्वारा परियोजनामा विद्युत आपूर्ति काटियो।

उपलब्ध अभिलेख अनुसार सर्वश्री गति इन्फ्रास्ट्रक्चरले अन्तिम विद्युत बिलको भुक्तानी सेप्टेम्बर 2016 (विद्युत गृह), अक्टोबर 2018 (बाँध स्थल) मा गरेको थियो भने सर्वश्री सिम्प्लेक्सले विद्युत लगाइएको मितिदेखि (मार्च 2016) कुनै विद्युतको बक्यौती भुक्तान गरेको थिएन। आपूर्ति काट्ने मितिसम्म, ₹ 16.91 लाख (गति, विद्युत गृह), ₹ 16.99 लाख (गति, बाँध स्थल) र 7.89 लाख (सिम्प्लेक्स) बक्यौती रहेको थियो।

बक्यौती राशि असुल नभएका कारण, विद्युत विभागद्वारा प्रमाणपत्र अधिकारी/ पूर्व जिल्लाको न्यायालयमा विद्युतको बक्यौती राशि (₹ 45.45 लाख) असुलीका लागि देवानी मुद्दा (सिभिल सूट) दायर गरियो। न्यायालयद्वारा (जून 2018) गति इन्फ्रास्ट्रक्चरलाई एक महिनाभित्र ₹ 50,000 र रहल त्यस उपरान्त भुक्तान गर्न निर्देश दिइयो। सर्वश्री सिम्प्लेक्सको मामिलामा, न्यायालयद्वारा कम्पनीलाई

सुनुवाईको मितिको 15 दिनभित्र (13 जून 2018) उत्तर बुझाउन र यदि विफल भए सबै मशिन अनि अन्य उपकरण नियम अनुसार लीलामी गरिने निर्देश दिइयो।

तथापि, उपलब्ध अभिलेख अनुसार, हालसम्म (अगस्त 2023) सर्वश्री गतिले कुनै भुक्तानी गरेको थिएन भने विद्युत विभागले मशिनहरू जफत गरी त्यसको लीलामी गर्न सर्वश्री सिम्प्लेक्ससँग विषयलाई अघि बढाएको थिएन।

यसो हुँदा, बक्यौती राशि फछर्योट हुने सुनिश्चित गर्न विद्युत विभाग विफल बन्नको कारण राज्यको राजकोषले ₹ 45.45 लाख घाटा बेहोर्नुपऱ्यो।

यस कारण, सम्झौताका धारा 14(1) आह्वान गर्न विद्युत विभागको शिथिलताका साथै एसपीडीआर ऐन, 2006 अन्तर्गत सामेल प्रावधान अन्तर्गत असुलीको प्रक्रिया समयमा शुरु नगर्नु लगायत निरन्तर विद्युत आपूर्ति गर्नुका कारण विद्युत विभागले ₹ 6.55 करोड घाटा बेहोर्नुपऱ्यो।

सिक्किमको विद्युत विभागका सचिवले निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त, 2023) बक्यौती असुल गर्ने जनाए।

तथापि, तथ्य के छ भने सर्वश्री ल्यान्को, जेपीसीएल र सर्वश्री सिक्किम ब्रिगेरिजले सिक्किममा आफ्नो कार्यपरिचालन बन्द गरेको हुँदा विभागले समयमा कार्वाही गर्न विफलताका कारण असुलीको सम्भावना अति नै कम छ।

2.4 राजस्व आकलनमा कमी

नियामक निकाय रहेको एसएसईआरसीले प्रत्येक वर्ष विभिन्न श्रेणीका उपभोक्ताको निम्ति विद्युत शुल्क अधिसूचित गर्दछ। लेखापरीक्षणमा, उपभोक्ताहरूको श्रेणीकरण तथा राजस्वको आकलनमा तल उल्लेखित मामिला उजागर भयो :

2.4.1 सिक्किम मणिपाल विश्वविद्यालयलाई अनुचित लाभ

विद्युत विभागले घरेलु उपभोक्ताका लागि 6 वटा विभिन्न श्रेणीकरण प्रयोग गर्दछ, जस्तै, घरेलु, वाणिज्यिक, थोक आपूर्ति, कम विभवी औद्योगिक आपूर्ति (एलटीआइएस), उच्च विभवी औद्योगिक आपूर्ति (एचटीआइएस) र सार्वजनिक प्रकाश व्यवस्था। वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 का लागि सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोगको दर अनुसूचीको (एसएसईआरसीटीएस) अनुभाग-V अनुसार, थोक आपूर्ति वा गैर वाणिज्यिक आपूर्ति सैन्य प्रतिष्ठान, सीमा सडक, सिक्किम सशस्त्र पुलिस परिसर (एसएपी), ईल्ट्रिक वाहन चार्जिङ स्टेशन, सबै सरकारी गैर आवासीय बिल्डिङ, अस्पताल, हवाई अड्डा तथा सम्बन्धित कार्यकारी अभियन्ताद्वारा चिन्हित त्यस्ता प्रतिष्ठानहरूलाई उपलब्ध हुनेछ।

यसका साथै, कार्यकारी अभियन्ताले, विद्युतको उपलब्ध मात्राको आधारमा, सर्भिस कनेक्सन जारी गर्नअघि, विद्युत विभागको माग एवं सम्झौता प्रपत्रमा माग अनुमोदन गर्नुपर्नेछ। कार्यकारी अभियन्ताद्वारा अनुमोदित मागलाई अनुबन्ध माग मानिनेछ।

एचटीआइएस श्रेणीको मामिलामा, न्यूनतम माग प्रभारका साथमा खपत गरिएको ऊर्जाको आधारमा ऊर्जा प्रभार लगाइनु पर्नेछ भने थोक आपूर्ति अन्तर्गत, खपत गरिएको युनिटको आधारमा ऊर्जा प्रभार र न्यूनतम मासिक प्रभार लगाइन्छ। विद्युत विभागले दुई प्रकारको उच्च विभवी आपूर्ति गर्दछ, जस्तै थोक आपूर्ति एचटीआइएस र एचटीआइएस।

विद्युत विभागद्वारा सिक्किम मणिपाल विश्वविद्यालयमा (एसएमयुमा) विद्युत आपूर्ति गर्दै यसको निम्ति एसएमयु परिसरमा 1,250 केभीएको ट्रान्सफर्मर स्थापित गरेको थियो। अभिलेखहरूको समीक्षा गर्दा, विद्युत विभागले एसएमयुलाई नियमित एचटीआइएस श्रेणीको साटो थोक आपूर्ति एचटीआइएस अन्तर्गत श्रेणीकरण गरेको उजागर भयो।

थोक आपूर्ति एचटीआइएस र नियमित एचटीआइएस अन्तर्गत ऊर्जाको आकलनका साथमा गलत वर्गीकरणको कारण भएको घाटाको तुलनात्मक विवरण तालिका 2.4 मा दिइएका छन्।

तालिका 2.4: सिक्किम मणिपाल विश्वविद्यालयको ऊर्जा प्रभारको आकलन (1250 केभीए)

(₹ लाखमा)

वर्ष	खपत गरिएको युनिट	विद्युत विभागद्वारा थोक आपूर्ति एचटीआइएसमा आकलन एवं असुली			नियमित एचटीआइएसमा लेखापरीक्षणद्वारा हिसाब गरिएको रकम			घाटा
		ऊर्जा प्रभार	मिटर भाडा	कूल	ऊर्जा प्रभार	निश्चित प्रभार	कूल	
2017-18	39,26,337	257.96	0.01	257.97	194.75	82.50	277.25	19.28
2018-19	43,28,139	285.66	0.01	285.67	220.74	83.25	303.99	18.32
2019-20	41,51,119	273.97	0.01	273.98	228.31	84.00	312.31	38.33
2020-21	32,19,593	225.37	0.01	225.38	209.27	83.25	292.52	67.14
2021-22	34,57,067	190.14	0.01	190.15	231.62	84.00	315.62	125.48
				1,233.15			1,501.69	268.54

माथिको तालिकाबाट, विद्युत विभागले वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा नियमित एचटीआइएस श्रेणी अन्तर्गत ₹15.02 करोडको साटो थोक आपूर्ति एचटीआइएस श्रेणी अन्तर्गत ₹12.33 करोड ऊर्जा प्रभार आकलन गरेको परिणामस्वरूप ₹2.69 करोड कम आकलन भएको देखिन्छ।

यस अर्थमा, उपभोक्ताको श्रेणीको गलत श्रेणीकरणका साथै उपभोक्ताको स्थितिको समीक्षा नगर्नुको परिणामस्वरूप निजी वाणिज्यिक प्रतिष्ठानलाई ₹2.69 करोड रकम बराबर अनुचित फाइदा पुग्नगएको थियो।

विद्युत विभागले आफ्नो उत्तरमा (अगस्त 2023) एसएमयु राज्य विधानपालिकाको ऐन अन्तर्गत स्थापित शैक्षिक संस्थान रहेको र शिक्षण अस्पताल पनि सञ्चालन गरिरहेको जनायो। विद्युत विभागको उत्तर स्वीकार्य छैन कारण सिक्किम मणिपाल स्वास्थ्य आयुर्विज्ञान तथा प्रौद्योगिकी विज्ञान विश्वविद्यालय ऐन, 1995 ले विद्युतको सम्बन्धमा कुनै छूट प्रदान गर्दैन। यसका अतिरिक्त, उक्त राज्य ऐन अन्तर्गत स्थापित सिक्किम मणिपाल प्रौद्योगिकी संस्थान (एसएमयुकै प्रबन्धनका अधीन) तथा श्री रामासामी स्मारक विश्वविद्यालयलाई सही रूपमा एचटीआइएस अन्तर्गत श्रेणीकरण गरिएको छ।

2.4.2 एचटीआइएस श्रेणी अन्तर्गत माग प्रभार नलगाउनुका कारण ₹ 1.50 करोड घाटा

विद्युत विभागद्वारा राष्ट्रिय जलविद्युत निगमलाई (एनएचपीसी) टोपाखानी प्रमण्डल अन्तर्गत बालुवाटारमा टिस्टा-V एचईपी निर्माण एवं परिचालन तथा अनुरक्षणको निम्ति 500 केभीएको संयोजित भारता साथ विद्युत आपूर्ति गरियो, जुन पछि बढाएर 1500 केभीए बनाइयो। प्रमण्डलद्वारा एकाइलाई एचटीआइएस श्रेणी अन्तर्गत श्रेणीकरण गरिएको थियो। एचटीआइएस श्रेणी अन्तर्गत दर अनुसूची अनुसार, ऊर्जाको आकलन माग प्रभारका साथमा लागू हुने ऊर्जा प्रभारको

आधारमा गरिन्छ। वर्ष 2018-19 र 2019-20 को निम्ति सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोगको अनुभाग-IV अन्तर्गत दर सूची तालिका 2.5 मा विस्तार गरिएका छन्।

तालिका 2.5: दर आदेश

वर्ष	श्रेणी	सम्बन्धित खण्ड	दर
2018-19	एचटीआइएस	500 केभीएभन्दा माथि माग प्रभारका साथमा ऊर्जा प्रभार	₹ 555/केभीए/ मासिक
2019-20	एचटीआइएस		₹ 560/ केभीए/ मासिक

(स्रोत : एसएसईआरसी दर सूची)

अभिलेखहरूको समीक्षा गर्दा, विद्युत विभागको टोपाखानी प्रमण्डलले एनएचपीसीको सम्बन्धमा अप्रैल 2018 देखि सेप्टेम्बर 2019 को अवधिसम्मका लागि, एसएसईआरसीको शुल्कमा निर्दिष्ट एचटीआइएस श्रेणी अन्तर्गत माग प्रभार आकलन गरी प्रभारित नगरेको प्रकाशमा आयो। यसको विपरीत, प्रमण्डलले अक्टोबर 2019 पश्चात मात्र माग प्रभार उठान गरेको हुँदा यसपछि एनएचपीसीले माग प्रभार भुक्तान गर्न शुरु गरेको थियो। तथापि, अक्टोबर 2019 भन्दा अधिको माग प्रभार असुल गर्न प्रमण्डलले कुनै कारवाही गरेको थिएन।

यसो हुँदा, माग प्रभार नलगाएका कारण विद्युत विभागले अप्रैल 2018 देखि सेप्टेम्बर 2019 सम्मको अवधिका लागि ₹1.50 करोड¹¹ घाटा बेहोर्नुपरेको थियो।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त, 2023) यस अवकोलनलाई स्वीकार गर्दै सिक्किमको विद्युत विभागका सचिवले विस्तृत उत्तर लेखापरीक्षालाई बुझाउने बताए। विद्युत विभागले आफ्नो उत्तरमा (30 अगस्त, 2023), एनएचपीसीलाई आपूर्ति गरिएको विद्युतको उपयोग जनताद्वारा पनि उपयोग गरिएको हुँदा उक्त अवधिका लागि माग प्रभार नलगाइएको जनायो। तथापि, विद्युत विभागद्वारा खाम्दोडमा नयाँ स्टेशन स्थापित गरिएपछि, सार्वजनिक भार नयाँ स्टेशनबाट उपयोग गरी विद्युत विभागले एनएचपीसीबाट माग प्रभार उठाउन थालेको छ।

विद्युत विभागको उत्तर सान्दर्भिक छैन कारण लेखापरीक्षण अवलोकन विभिन्न सर्भिस कनेक्सनसित सम्बन्धित छ, जसको उत्तर पेश गरिएन।

2.4.3 सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोग (विद्युत आपूर्ति संहिता) अधिनियम, 2012 मा सामेल प्रावधान अनुपालन नगर्नुको परिणामस्वरूप ₹0.63 करोड घाटा

सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोग (विद्युत आपूर्ति संहिता) अधिनियम, 2012 को धारा 7.3(1) मा “लाइसेन्सधारीले नयाँ सर्भिस कनेक्सन प्रदान गर्दा वा आवश्यक परेको अन्य कुनै पनि समय उपभोक्तालाई मिटर अनि मिटर सम्बन्धी उपकरण, कट-आउट/ एमसीबी/ सीबी आपूर्ति गर्नुपर्दछ। लाइसेन्सधारीले मिटरलाई राम्ररी काम गर्ने स्थितिमा कायम गर्नुपर्नेछ भने, यदि भए, मिटर तथा मिटर सम्बन्धी उपकरणका लागि आयोगद्वारा अनुमोदित दरमा उपभोक्ताले मासिक भाडा भुक्तान गर्नुपर्दछ। यदि लाइसेन्सधारी मिटर वा मिटर सम्बन्धी उपकरण राम्ररी काम गर्ने स्थितिमा कायम गर्न विफल बने, मिटर खराब रहेको अवधिका लागि उपभोक्ता मिटर भाडा भुक्तान गर्न जिम्मेवार हुनेछैनन्”, भनी उल्लेख गरिएको छ। यसका अतिरिक्त, अधिनियम, 2012 को धारा 7.5(2) मा, “खराब मिटर फेर्ने निर्धारित समय 30 दिन (जाँचका लागि र 15 दिन (जाँचपछि फेर्ने)” निर्दिष्ट गरिएको छ। एसएसईआरसी (ईएससी) अधिनियम, 2012 को धारा 7.5(3) मा “यदि मिटर खराब/ काम गर्न बन्द भए र औसत खपतको हिसाब गर्न नसकिए वा विगत 6 महिनाको खपत निधो गर्न

¹¹ 2018-19= 1500 केभीए*555*12 = 9990000; 2019-20=1500*560*6=5040000

सम्भव नभए, आपूर्ति गरिएको विद्युतको मात्राको आकलन जोडिएको भार र विद्युत उपयोग गरिने घण्टाको आधारमा गर्नुपर्नेछ। यसरी हिसाब गरिएको खपतलाई उपभोक्तामाथि अन्तिम अनि बाध्य ठहरिनेछ। मासिक ऊर्जा खपतलाई 720 (घण्टा) $\times$ सीएल¹² (केडब्लु) $\times$ एलएफ¹³ (भार कारक) अनुसार हिसाब गरिनेछ जुन सेवाको श्रेणी अनुसार धारामा निर्धारित गरिएको छ”, भनी निर्दिष्ट गरिएको छ।

माथिको प्रावधान अनुसार, लाइसेन्सधारीले (विद्युत विभाग), नयाँ कनेक्शन प्रदान गर्ने समय, आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने प्रत्येक उपभोक्ताको परिसरमा मिटर जडान गर्नुपर्दछ। यसका साथै, मिटरमा कुनै खराबी पाइए, त्यसलाई फेर्ने/सच्याउने जिम्मेवारी पनि विद्युत विभागको बन्दछ। तालिका 2.6 मा, वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 सम्मको अवधिका लागि विभिन्न श्रेणीका विद्युत उपभोक्ता अनि मिटर जडान गर्ने सम्बन्धी विवरण प्रस्तुत गरिएका छन्।

तालिका 2.6: मिटर जडान गरिएको स्थिति

उपभोक्ताको श्रेणी	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
घरेलु	97,002	99,313	1,01,673	1,04,134	1,08,313
वाणिज्यिक	11,356	11,581	11,827	12,156	12,466
कम विभवी	576	631	645	636	616
उच्च विभवी	552	594	514	534	560
थोक आपूर्ति	1,816	1,863	1,819	1,706	1,803
सार्वजनिक प्रकाश व्यवस्था	36	34	30	37	47
कूल	1,11,338	1,14,016	1,16,508	1,19,203	1,23,805
मिटर जडान गरिएको स्थिति (प्रतिशतमा)	86.67	90.17	93.86	93.76	95.81 ¹⁴

(स्रोत : पीडीएस)

माथिको तालिकाबाट, वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा मिटर जडान गर्ने प्रतिशत 86.67 प्रतिशतबाट बढेर 95.81 प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। समीक्षा अन्तर्गत पाँच वर्षको अवधिमा राज्यमा मिटर जडान गर्ने व्याप्ति प्रतिशत बढ्दो रहेको थियो। मिटर जडान नगरिएका उपभोक्ताहरूद्वारा खपत गरिने ऊर्जाको हिसाब गरिँदैन र निश्चित/औसत बिलको आधारमा बिल बनाउने गरिन्छ।

लेखापरीक्षणमा, प्रमण्डलहरूसित सम्बन्धित उच्च विभवी श्रेणीका 17 (2018-19) देखि 28 (2019-20) उपभोक्ताका मिटरहरू धेरै लामो अवधिसम्म खराब रहेको भए तापनि, निर्धारित समय सीमाभित्र विद्युत विभागले मिटर फेर्ने काम नगरेको उजागर भयो। यसका साथै, प्रमण्डलहरूले यी एचटीआइएस उपभोक्ताहरूका आकलन ईएससी अधिनियममा निर्दिष्ट विधि पालन नगरी त्रुटिपूर्ण तरिकाले गरिरहेका थिए। यसको परिणामस्वरूप अप्रैल 2018 देखि मार्च 2022 सम्मको अवधिमा ₹0.63 करोड राजस्व घाटा हुनपुग्यो, जुन परिशिष्ट-1 मा विस्तार गरिएका छन्।

यस अर्थमा, त्रुटिपूर्ण मिटर प्रतिस्थापित नगर्नाका साथै एसएसईआरसी (ईएससी) अधिनियम, 2012 को धारा 7.5(3) मा निर्दिष्ट गरिए अनुरूप ऊर्जाको आकलन गर्न विफल बन्नुको कारण ₹0.63 करो रकम बराबर ऊर्जा प्रभार कम आकलन हुनपुगेको थियो।

विद्युत विभागले आफ्नो उत्तरमा दूरसञ्चार कम्पनीहरूद्वारा माग गरिने भार प्रायः 5 केडब्लुदेखि 8 केडब्लु हुने र विभागद्वारा अनुमोदित भार पनि त्यति नै बराबर हुने तथा हाल सबै खराब मिटर फेरिएको जनायो। यसका साथै, यी श्रेणीका उपभोक्ताहरूका मामिलामा, विभागले दिनमा आठ घण्टा विद्युत खपतको आधारमा विचार गर्ने गरेको छ। विद्युत

¹² जोडिएको भार (सीएल)

¹³ उच्च विभवी उपभोक्ताका लागि भार कारक 0.375 बराबर हुन्छ

¹⁴ 2021-22 मा मिटर जडान गरिएको स्थिति- घरेलु (95.89%), वाणिज्यिक (97.82%), एचटीआइएस (97.06%), एलटीआइएस (96.82%), थोक आपूर्ति (93.48%), पीएल (31.91%)

विभागको उत्तर स्वीकार्य छैन कारण माग प्रभार अनुमोदित भारको आधारमा लगाउने गरिन्छ, जुन सबै मोबाइल टावरको निम्ति सहमत अनुबन्ध सम्झौता अनुसार 25 केभीए हुन्छ। घाटा हिसाब गर्ने मापदण्ड एसएसईआरसी (ईएससी), 2012 अन्तर्गत स्थापित मापदण्डमा आधारित छ।

2.4.4 ₹25.37 लाख बराबर ऊर्जा प्रभारको कम आकलन

विद्युत शुल्कका लागि नियामक एकाइ रहेको सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोगले (एसएसईआरसी) विद्युत विभागद्वारा दर्ता शुल्क याचिका अनुमोदन गरी वार्षिक आधारमा शुल्क संशोधित गर्दछ। विद्युत विभागले यसपछि, एसएसईआरसीद्वारा अनुमोदित शुल्क अधिसूचित गरी संशोधित शुल्कको आधारमा विभिन्न श्रेणीका उपभोक्तामाथि प्रभार लगाउने गर्दछ। एसएसईआरसीद्वारा वर्ष 2020-21 का लागि एचटीआइएस र थोक आपूर्ति अन्तर्गत अधिसूचित/संशोधित दरको विवरण तालिका 2.7 मा विस्तार गरिएका छन्।

तालिका 2.7: एचटीआइएस र थोक आपूर्तिको लागि शुल्क आदेश अन्तर्गत अधिसूचित दर

श्रेणी	सम्बन्धित खण्ड	दर
एचटीआइएस	100 केभीएसम्म माग प्रभारका साथमा ऊर्जा प्रभार	500 पैसा/युनिट
थोक आपूर्ति	सबैका लागि	700 पैसा/युनिट
थोक आपूर्तिको लागि न्यूनतम मासिक प्रभार		₹ 2000/मासिक

(स्रोत : एसएसईआरसी शुल्क सूची)

अभिलेखहरूको समीक्षा गर्दा, विद्युत विभागको राभडला अञ्चलले, वर्ष 2020-21 का लागि अधिसूचित शुल्कमा निर्धारित एचटीआइएस श्रेणीका लागि विद्युत प्रभार ₹ 5.00/युनिट र थोक आपूर्तिको लागि ₹ 7.00/युनिटको साटो एचटीआइएस श्रेणीका लागि @ ₹ 4.25/ युनिट र थोक आपूर्तिको लागि @ ₹ 6.50/ युनिटको दरले आकलन गरेको उजागर भयो। गलत प्रभार लगाउनुको कारण रकमको अन्तर/ घाटा तालिका 2.8 मा विस्तार गरिएका छन्।

तालिका 2.8: राजस्व आकलन

विद्युत विभागको राभडला अञ्चलद्वारा वर्ष 2020-21 का लागि विद्युत प्रभारको आकलन				
	विद्युत विभागद्वारा एचटीआइएसका लागि @ 4.25/युनिट र थोक आपूर्तिको लागि @ 6.50 युनिटको दरले गरिएको आकलन	एचटीआइएसका लागि @5/युनिट र थोक आपूर्तिको लागि @7/युनिटको संशोधित/ अधिसूचित दरमा आकलन गर्नुपर्ने रकम		
श्रेणी	खपत गरिएको युनिट	ऊर्जा प्रभार	ऊर्जा प्रभार	घाटा
एचटीआइएस	8,00,815	34,03,463.75	40,04,075	6,00,611
थोक आपूर्ति	3,02,824	19,68,356.00	21,19,768	1,51,412
		53,71,819.75	61,23,843	7,52,023

माथिको तालिकाबाट, विद्युत विभागको राभडला अञ्चलले वर्ष 2020-21 को अवधिका लागि पुराना दर अपनाएको हुँदा राजस्वको कम आँकलन हुनगएको देखिन्छ, जसको परिणामस्वरूप ₹ 7.52 लाख राजस्व घाटा हुनपुगेको थियो।

यसका अतिरिक्त, पाकिम अञ्चलले वर्ष 2020-21 का लागि एसएसईआरसीद्वारा अधिसूचित शुल्क आदेशमा तय ₹ 2,000 मासिकको साटो 73 जना थोक उपभोक्ताबाट @ ₹ 200 मासिकको दरले न्यूनतम मासिक प्रभार आकलन गरेको थियो। यस कारण, न्यूनतम मासिक प्रभार गलत रूपमा प्रभारित गरेको हुँदा ₹ 15.77 लाख¹⁵ बराबर राजस्व कम आकलन भएको थियो। यसका साथै, राभडला अञ्चलले 16 थोक आपूर्ति उपभोक्तालाई एसएसईआरसीटीएसद्वारा वर्ष 2020-21

¹⁵ 73* ₹1800*12= ₹15,76,800

का लागि निर्दिष्ट गरिएको न्यूनतम माग प्रभार अनुरूप प्रभारित नगरेको हुँदा ₹ 2.08 लाख कम आकलन हुनपुगेको थियो, जुन परिशिष्ट-2 मा विस्तार गरिएका छन्।

यसरी, विद्युत प्रभार र माग प्रभार कम आकलन गरेको परिणामस्वरूप विद्युत विभागले ₹25.37 लाख घाटा बेहोर्नुपरेको थियो।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त, 2023), सिक्किमको विद्युत विभागका सचिवले अवलोकन स्वीकार गर्दै सम्बन्धित अञ्चल/ प्रमण्डललाई लेखापरीक्षणमा औल्याइएका मामिलाको सम्बन्धमा बक्यौती बिल उठाउन निर्देशित गरिएको बताए।

2.5 सरकारी लेखामा सङ्कलनको विलम्बित विप्रेषण

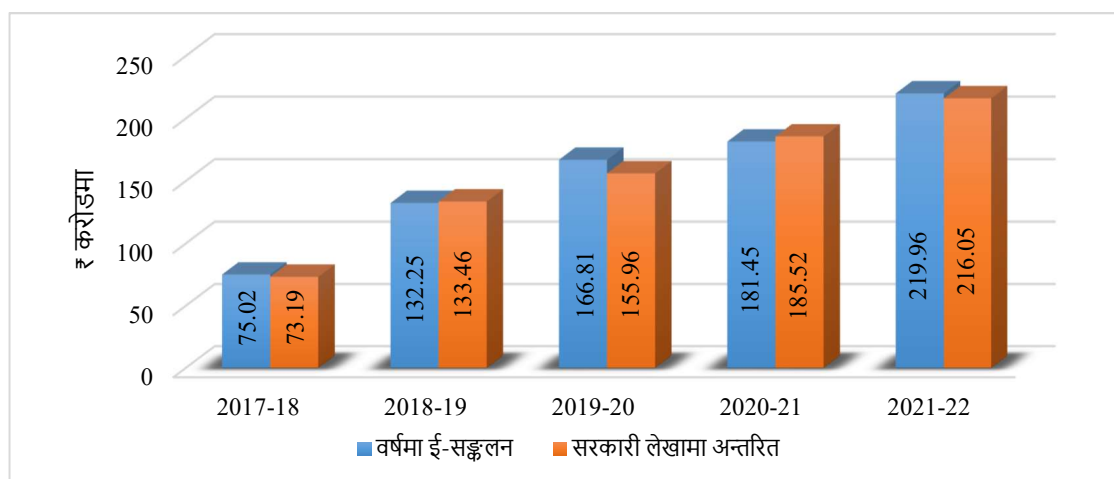
सिक्किमको विद्युत विभागले घरेलु बिक्रीबाट राजस्व अनलाइनका साथै नगद रूपमा उठाउने गर्दछ। नगद भुक्तानी सिक्किम राज्य ब्याङ्कले (एसबीएस) प्राप्त गर्दछ भने एसबीएसले अनलाइन ब्याङ्किङ सुविधा प्रदान नगर्ने हुँदा अनलाइन भुक्तानी सिक्किम राज्य सहकारी ब्याङ्कले (सिस्को) सङ्कलन गर्ने गर्दछ।

सिक्किम वित्तीय नियम, 1979 को नियम 4(1) अनुसार, “सरकारद्वारा वा पक्षमा प्राप्त सबै धनराशि अविलम्ब सरकारी लेखामा जमा गर्नुपर्दछ।” लेखापरीक्षणमा, सिस्कोद्वारा अनलाइन माध्यमद्वारा सङ्कलित राजस्व तुरुन्तै सरकारी लेखामा जमा नगरी सिस्को ब्याङ्कले नै कायम गर्ने गरेको उजागर भयो। सिक्किमको विद्युत विभागले अक्टोबर 2020 मा मात्र सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेको थियो, जस अन्तर्गत सरकारी राजस्व पूर्वव्यापी रूपमा टी+3 दिनमा र सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेपछि टी+1 दिनमा विप्रेषित गर्नुपर्ने थियो। यसो हुँदा, सिस्कोद्वारा 22 मई, 2015 देखि अक्टोबर 2020 सम्म कुनै औपचारिक सम्झौतामा हस्ताक्षर नगरी सिस्कोले अनलाइन राजस्व सङ्कलन गरिरहेको थियो।

यसका साथै, सम्झौताको धारा 3 (अक्टोबर 2020) अनुसार, सिस्कोले 15.05.2019 देखि पूर्वव्यापी रूपमा अक्टोबर 2020 को सम्झौताको प्रभावी दिनसम्म प्राप्त राजस्व प्रत्येक दिन उपयुक्त राजस्व शीर्षमा टी+3 दिन पूरा भएपछि सम्झौतामा हस्ताक्षर गरिएको मितिदेखि टी+1 दिनमा जमा गर्नुपर्ने थियो, जहाँ “टी”ले लेनदेनको दिन बुझाउँदछ। तथापि, सम्झौताको धारा 3 अर्थात्, 15.05.2019 देखि पूर्वव्यापी रूपमा टी+3 दिन पूरा भएपछि राजस्व जमा गर्न व्यवहार्य छैन।

सिस्कोद्वारा 31 मार्च, 2022 मा समाप्त हुने पाँच वर्षको अवधिमा सङ्कलित तथा सरकारी लेखामा विप्रेषित राजस्वको स्थिति रेखाचित्र 2.1 मा दर्शाइएका छन्।

रेखाचित्र 2.1: राजस्वको ई-सङ्कलन तथा सरकारी लेखामा अन्तरण

(स्रोत : सिस्कोको विवरण)

सिस्कोद्वारा कायम ब्याङ्क खाताको लेखापरीक्षण समीक्षा गर्दा, 31 मार्च 2022 मा सहमत भए अनुसार सिस्कोले सङ्कलन गरेको राजस्व जमा नगर्ने गरेको उजागर भयो भने ₹11.68 करोड सरकारी लेखामा विप्रेषित गर्न बाँकी नै रहेको थियो। निर्धारित गरिएअनुरूप राजस्व जमा गर्नुको साटो, सिस्कोले राजस्व एकसाथ समूहमा जमा गरिरहेको थियो। लेनदेनको सङ्ख्या र सरकारी राजकोषमा विप्रेषण गरिएको सम्बन्धमा ब्याङ्क विवरणको जाँच परीक्षणको विवरण तालिका 2.9 मा दिइएका छन् :

तालिका 2.9: लेनदेनको सङ्ख्या र राजकोषमा विप्रेषणको विवरण

महिना	महिनामा लेनदेनको सङ्ख्या	राजकोषमा विप्रेषणको सङ्ख्या
जनवरी 2022	19	4
फरवरी 2022	21	5
मार्च 2022	23	5

प्राप्तिको लेनदेन महिनाको क्रमशः 19 दिन, 21 दिन र 23 दिन भएको थियो, जुन तालिका 2.9 मा दर्शाइएका छन् तथापि, सिस्कोले सरकारी लेखामा प्राप्तिको जमा केवल जनवरीमा चारपटक र फरवरी अनि मार्चमा पाँचपटक गरेको थियो। यसो हुँदा, सिस्कोले सरकारी राजस्व सहमत शर्तको उल्लङ्घन गर्दै स्वयंसँग कायम गरिरहेको थियो। यसका साथै, ब्याङ्कमा प्राप्त राजस्वको विलम्बित विप्रेषण/ विप्रेषण नगर्नुको निम्ति दण्डीय धारा नभएको हुँदा, सिस्कोलाई अनुचित लाभ पुऱ्याइएको थियो।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त 2023) लेखापरीक्षण अवलोकन स्वीकार गर्दै सिक्किमको विद्युत विभागका सचिवले आफ्नो लेखा सिस्को ब्याङ्कबाट एचडीएफसी ब्याङ्कमा सार्ने र टी+1 समय सीमा कायम हुने सुनिश्चित गर्ने जनाए।

2.6 निष्कर्ष

लेखापरीक्षणमा विद्युत विभागको आकलन गतिविधिमा कमी-त्रुटि उजागर भयो। यसका साथै, राज्यमा 4.19 प्रतिशत ऊर्जा उपभोक्ता अनि धेरै एचटीआइएस उपभोक्ताको मिटर जडान भएको थिएन र अस्थायी बिल तयार गर्ने काम भइरहेको थियो। यसले राज्यलाई राजस्व घाटाको जोखिममा पार्दछ कारण विद्युत विभागले यी उपभोक्ताहरूद्वारा विद्युत उपयोगको वास्तविक मात्रा तय गर्नसकेको थिएन। विद्युत विभागले प्रतिष्ठानहरूलाई अनुचित लाभ प्रदान गरिरहेको थियो। चूककर्ता उपभोक्ताहरूको आपूर्ति काट्ने विद्युत विभागसँग अधिकार भए तापनि, यसको प्रयोग दुर्लभ रूपमा

मात्र गरिएको हुँदा बक्यौती नचुकाउने उपभोक्ताहरूलाई पनि विद्युत आपूर्ति भइरहेको थियो। केही मामिलामा, विशाल उपभोक्ताहरूले राज्यमा कि त आफ्नो परिचालन बन्द गरेका थिए वा दिवालिया/ परिसमापन भएका थिए। यस्ता मामिलामा असुलीको सम्भावना अति नै कम छ। उपभोक्ताबाट सङ्कलित धनराशि सरकारी लेखामा अन्तरित गर्ने सहमत शर्त प्रभावी बनाउन विद्युत विभाग विफल बनेको थियो।

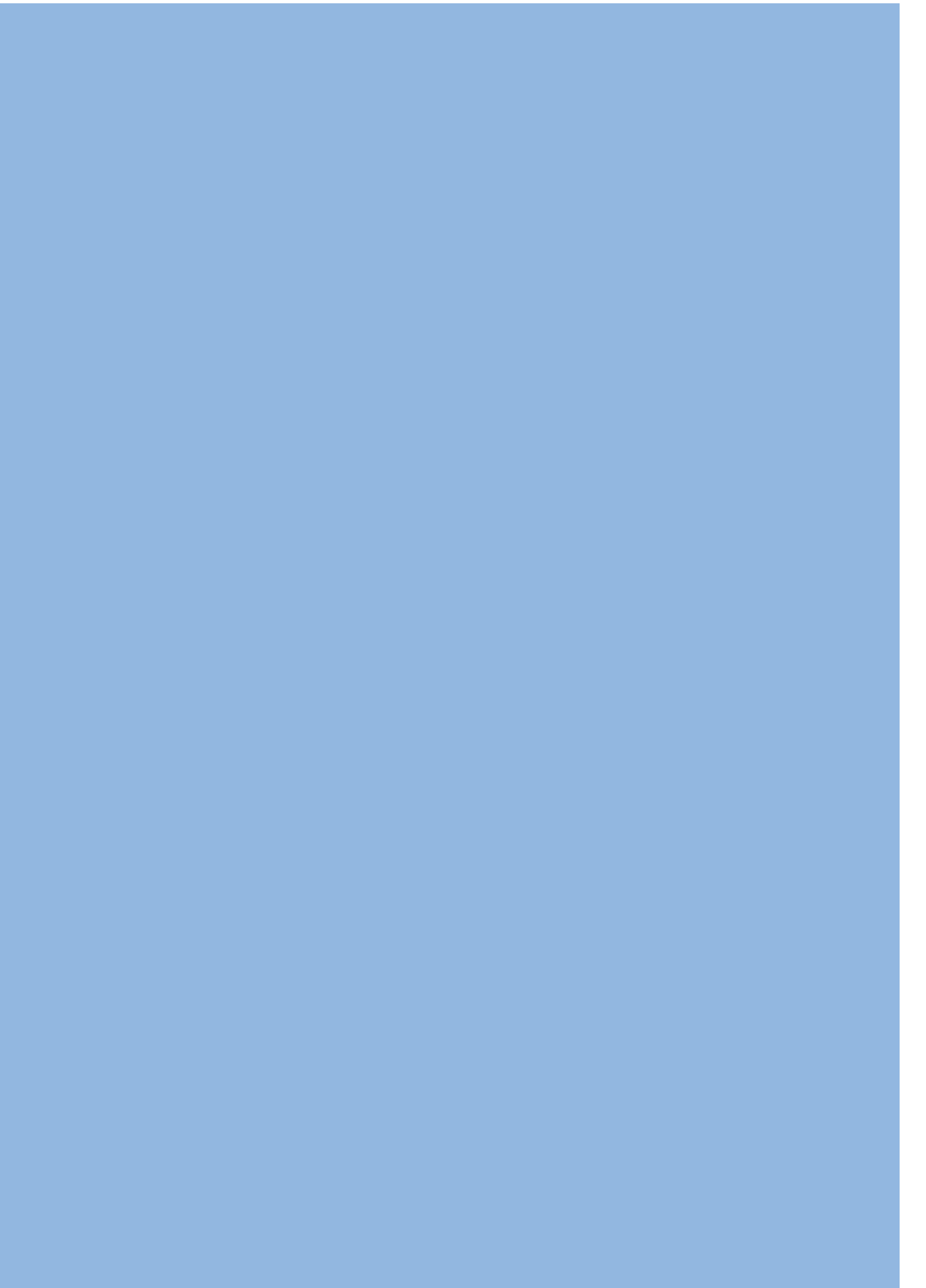
2.7 सिफारिश

- सिक्किमको विद्युत विभागले बक्यौती राशि असुल गर्नका लागि एसडीपीआर ऐन, 2006 अन्तर्गत समयमा कानूनी प्रक्रिया शुरु गर्न मानक परिचालन प्रक्रिया (एसओपी) तयार गर्नुपर्नेछ।
- सिक्किमको विद्युत विभागले सिक्किम राज्य विद्युत नियामक आयोग (विद्युत आपूर्ति संहिता) अधिनियम, 2012 मा सामेल प्रावधान अनुरूप बक्यौती राशि सक्दो चाँडो उठाएर असुल गर्नुपर्नेछ।
- सिक्किमको विद्युत विभागले थाँतीमा रहेको राशि उठाएर बक्यौती रकम असुल गर्न एसओपी तयार गर्नुपर्नेछ।
- सिक्किमको विद्युत विभागले सरकारी राजस्व विप्रेषण नगर्नु/ विप्रेषणमा विलम्बको निमित्त सम्झौतामा दण्डीय प्रावधान सामेल गर्नुपर्नेछ।

अध्याय III
बजेट बाहिर वित्तीय संसाधन तथा त्यसको
उपयोग

अध्याय III: बजेट बाहिर वित्तीय संसाधन तथा त्यसको उपयोग

3.1 बजेटदेखि बाहिर वित्तीय गतिविधि

भारतीय संविधानको धारा 266 (1) अनुसार, “राज्य सरकारद्वारा प्राप्त सबै राजस्व, राजकोष बिल जारी गरी उक्त सरकारद्वारा उठाइएका सबै ऋण, ऋण वा अर्थोपाय अग्रिम तथा उक्त सरकारद्वारा ऋण पुनर्भुक्तानीबाट प्राप्त सबै धनराशि एउटा सञ्चित निधि बन्नेछ, जसलाई राज्यको सञ्चित निधि भनिनेछ”, तथा धारा 266 (3) मा, “भारतको सञ्चित निधि वा राज्यको सञ्चित निधिबाट कुनै पनि धनराशि, कानून अनुरूप तथा यस संविधानमा प्रदान गरिएको तरिका अनि उद्देश्यबाहेक विनियोजन गरिनेछैन” भनी उल्लेख गरिएको छ। यसका अतिरिक्त, सिक्किम वित्तीय नियम (एसएफआर), 1979 को नियम 4(1) मा, “सरकारद्वारा वा सरकारको पक्षमा प्राप्त सबै धनराशिलाई अविलम्ब सरकारी लेखामा ल्याउनुपर्नेछ” भनी निर्दिष्ट गरिएको छ। संविधानको धारा 293(1) मा, “राज्यको कार्यकारी अधिकार, राज्यको सञ्चित निधिको धरौटीमा त्यस्ता सीमासम्म, यदि भए, राज्यद्वारा कानून अनुरूप विधानपालिकाले समय-समयमा तय गरे अनुसार तथा यदि भए, त्यसरी तय गरिए बमोजिम, त्यस्ता सीमासम्म प्रत्याभूति प्रदान गर्न, भारतको क्षेत्रभित्रसम्म विस्तारित रहनेछ”, भनी उल्लेख गरिएको छ।

सिक्किमको विद्युत विभाग एउटा सरकारी विभाग हो र त्यस्ता माथि उल्लेखित सबै प्रावधानको अनुपालन गर्नुपर्दछ।

लेखापरीक्षणमा, माथि उल्लेखित धाराको उल्लङ्घन गर्दै, विद्युत विभागले विभिन्न स्रोत जस्तै आइपीपीबाट राजशुल्क, कारोबारी प्राप्तिसि अनि प्रयोगकर्ता प्रभारबाट सङ्कलित कूल राजस्वको केही अंश मात्र राज्यको सञ्चित निधिमा (सीएफएस) विप्रेषित गरेको उजागर भयो। आइपीपीहरूसँग कार्यान्वयन सम्झौताको अंशका रूपमा, शुद्ध विद्युत उत्पादनको 12 प्रतिशत वा त्यस बराबर धनराशि सिक्किम सरकारलाई राजशुल्कको रूपमा भुक्तान गर्नुपर्ने थियो। तथापि, आइपीपीबाट राजशुल्कका रूपमा प्राप्त धनराशि विद्युत विभागले ब्याङ्कमा खोलेको खातामा कायम गरी सीधै ऋणको पुनर्भुक्तानी गर्न, विद्युत खरिद गर्न, विविध व्यय आदिमा प्रयोग गरिरहेको प्रकाशमा आयो। यसका अतिरिक्त, विद्युत विभागले राज्यको राजकोषमा बक्यौती रहेको आइपीपीबाट प्राप्त राजस्वलाई धरौटी राखी बजेट बाहिर कर्जा लिने काम गरिरहेको थियो। यी गतिविधिहरू, संविधानको धारा 266(1) र 293(1) अन्तर्गत जोड दिइए अनुरूप विधानपालिकाको समीक्षाबाट जोगिएको थियो। राज्यमा परिचालित विभिन्न जलविद्युत परियोजना, राजशुल्क भुक्तानीको माध्यम तथा त्यस्ता राजशुल्कको व्यवहार तालिका 3.1 मा दर्शाइएका छन् :

तालिका 3.1: एचईपीको विवरण तथा मार्च 2022 सम्म राजशुल्क भुक्तानीको माध्यम

क्र.स	एचईपीको नाम	परिचालक	विकासकर्ता	क्षमता (एमयु)	वाणिज्यिक परिचालनको मिति	राजशुल्कको स्वरूप	जमा राजशुल्कको रकम
1	रङ्गीत चरण III	सीपीएसयु	एनएचपीसी	60	फरवरी 2000	निःशुल्क विद्युत	घरेलु खपतका लागि प्रयोग
2	टिस्टा चरण V	सीपीएसयु	एनएचपीसी	510	मार्च 2008	निःशुल्क विद्युत	
3	छुजाचेन	आइपीपी	गति	110	मई 2013	नगद ¹⁶	एसपीआइसीएल द्वारा ब्याङ्क अक् इण्डियामा कायम खाता

¹⁶ छुजाचेनबाट प्राप्त राजशुल्क राजस्व (12%+2% प्रसारण प्रभार) ब्याङ्क अक् इण्डियामा रहेको खातामा विप्रेषित गरी प्रसारण लाइनका लागि विद्युत वित्त निगम (पीएफसी) बाट लिइएको ऋण यसबाट पुनर्भुक्तान गरिन्छ। शेष रकम एसपीआइसीएलले कायम गर्दछ।

क्र.स	एचईपीको नाम	परिचालक	विकासकर्ता	क्षमता (एमयु)	वाणिज्यिक परिचालनको मिति	राजशुल्कको स्वरूप	जमा राजशुल्कको रकम
4	जोरथाड लूप	आइपीपी	दान्स ईनर्जी	97	सेप्टेम्बर 2015	निःशुल्क विद्युत ¹⁷	आइडीबी आइमा पीडीएसको खाता
5	टिस्टा चरण III	एसपीएसयु	सिक्किम ऊर्जा लिमिटेड	1200	फरवरी 2017	नगद	ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि पीएफसीलाई सीधै भुक्तानी
6	डिक्चु	आइपीपी	स्नेहा काइनेटिक	96	अप्रैल 2017	निःशुल्क विद्युत ¹⁸	आइडीबी आइमा पीडीएसको खाता
7	टाशीडिड	आइपीपी	शिगा ईनर्जी	97	अक्टोबर 2017		
8	रोडनीछु	आइपीपी	मध्य भारत विद्युत निगम लिमिटेड	113	जून 2021	नगद	विद्युत विभागद्वारा ₹ तीन करोड प्राप्त अनि कायम

लेखापरीक्षणद्वारा सरकारी लेखाबाहिर त्यस्ता विशाल लेनदेन राख्नुको औचित्य र निहतार्थको अध्ययन गरियो। यस सम्बन्धमा विवेचना अनुवर्ती परिच्छेदहरूमा चर्चा गरिएका छन्।

3.2 सीएफएसमा राजस्व विप्रेषित गरिएन

सिक्किमको विद्युत विभागद्वारा वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 सम्मको अवधिमा कमाएको कूल ₹ 3,410.08 करोड राजस्वमध्ये, भारतीय संविधानको धारा 266(1) उल्लङ्घन गर्दै ₹ 1,925.55 करोड सीएफएसमा विप्रेषित गरिएको थिएन, जुन तालिका 3.2 मा दर्शाइएका छन्।

तालिका 3.2: 2017-22 मा पीडीएसद्वारा अर्जित राजस्व तथा सीएफएसमा विप्रेषित गरिएको/ नगरिएको

(₹ करोडमा)

क्र.स	विवरण	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	कूल
अर्जित कूल राजस्व							
1	घरेलु बिक्री	194.70	215.74	255.46	291.04	304.59	1,261.53
2	अन्य/ विविध स्रोतबाट राजस्व	0.27	0.85	0.01	0.82	0.83	2.78
3	राज्य बाहिर कारोबार	134.66	162.10	103.69	236.93	182.70	820.08
4	राजशुल्क राजस्व	209.41	285.01	284.60	212.12	334.55	1,325.69
	कूल	539.04	663.7	643.76	740.91	822.67	3,410.08
सीएफएसमा विप्रेषित राजस्व							
1	घरेलु बिक्री	194.70	215.74	255.46	291.04	304.59	1,261.53
2	अन्य/ विविध स्रोतबाट राजस्व	0.27	0.85	0.01	0.82	0.83	2.78
3	राजशुल्क राजस्व	114.10	51.94	0	54.18	0	220.22
	कूल	309.07	268.53	255.47	346.04	305.42	1,484.53
सीएफएसमा विप्रेषित नगरिएको राजस्व							
1	राज्यबाहिर कारोबार	134.66	162.10	103.69	236.93	182.70	820.08
2	राजशुल्क राजस्व	95.31	233.07	284.60	157.94	334.55	1,105.47
	कूल	229.97	395.17	388.29	394.87	517.25	1,925.55

(स्रोत : पीडीएसको तथ्याङ्क)

¹⁷ परियोजनाहरूबाट 2020-21 सम्म राजशुल्क निःशुल्क विद्युतको रूपमा प्राप्त गरी विद्युत विनिमयमा कारोबार गरिन्थ्यो र यसपछि राज्यमै खपत गर्न थालियो।

¹⁸ परियोजनाहरूबाट 2020-21 सम्म राजशुल्क निःशुल्क विद्युतको रूपमा प्राप्त गरी विद्युत विनिमयमा कारोबार गरिन्थ्यो र यसपछि राज्यमै खपत गर्न थालियो।

तालिका 3.2 बाट, वर्ष 2019-20 र 2021-22 को निम्ति राजशुल्क राजस्व सीएफएसमा जमा नगरिएको देखिन्छ। यसका साथै, राज्य बाहिर कारोबार गरी प्राप्त सम्पूर्ण ₹820.08 करोड राजस्व, वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा सीएफएसमा विप्रेषित गरिएको थिएन। तथापि, विद्युतको कारोबारमा तत्काल भुक्तान गर्न आवश्यक रहेको कुरालाई ध्यानमा राख्दै, राज्य सरकारले यस उद्देश्यका लागि बजेटिय माध्यमद्वारा विभागलाई धनराशि उपलब्ध हुने सुनिश्चित गर्न तन्त्र सिर्जना गर्नसकिने सम्भावना खोज्नुपर्नेछ।

लेखापरीक्षण अवलोकन स्वीकार गर्दै विद्युत विभागका सचिवले निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त, 2023), राज्यको बजेट मार्फत् प्रवाहित गर्ने सम्भावना खोजीरहेको बताए।

3.3 बजेट बाहिर कर्जा

एसपीआइसीएलद्वारा दुईवटा जलविज्युत परियोजनामा निवेश, प्रसारण लाइनको निर्माण, विद्युत वित्त निगमको (पीएफसी) ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि ₹2905.02 करोड (मार्च 2022 सम्म) कर्जा लिइयो। यसका अतिरिक्त, कारोबारी गतिविधिको निम्ति विद्युत विभागद्वारा ₹225.07 करोड कर्जा लिइयो। 31 मार्च, 2022 सम्म यी कर्जाहरूको कूल बक्यौती शेष ₹3,419.68 करोड रहेको थियो। यी ऋणहरूको भुक्तानी सीधै राज्य सरकारलाई बक्यौती राजशुल्क राजस्वबाट गरिन्छ। विद्युत विभाग/ एसपीआइसीएलद्वारा कर्जाको विवरण तालिका 3.3 मा दिइएका छन् :

तालिका 3.3: कर्जाको विवरण

(₹ करोडमा)

क्र.स	उद्देश्य	वित्तीय संस्थान	प्राप्तकर्ता	कूल ऋण रकम	31.03.2022 मा बक्यौती
1	एचईपीमा निवेश	पीएफसी	एसपीआइसीएल	2,700.47	2,943.96
2	प्रसारण लाइनको निर्माण		एसपीआइसीएल	72.55	45.21
3	पीएफसी ऋणको पुनर्भुक्तानी	एसबीएस	एसपीआइसीएल	132	180.09
4	कारोबार	एसबीएस	पीडीएस	225.07	250.42
कूल				3,130.09	3,419.68

(स्रोत : एसपीआइसीएलको वार्षिक लेखा, पीडीएसको तथ्याङ्क)

यीमध्ये, ₹225.07 करोड कर्जाको संवैधानिक प्रावधानद्वारा निर्देशित तथा विद्युत विभागमाथि लागू हुने नियमहरू अनुरूप विधानपालिकाको आवश्यक अनुमोदन छैन। यी लेनदेनका सम्बन्धमा लेखापरीक्षण अवलोकन अनुवर्ती परिच्छेदहरूमा विस्तार गरिएका छन्।

3.3.1 बजेट बाहिरको ऋणद्वारा निवेश तथा ₹927.86 करोड राजशुल्क राजस्वको अपयोजन

राज्य सरकारद्वारा टीयुएल (18 जुलाई 2005) {एथेना पावर प्रोजेक्ट्स प्राइभेट लिमिटेड (एपीपीएल) प्रमुख शेयरधारक रहेको (74 प्रतिशत)} तथा जल पावर करपोरेशन लिमिटेड (जेपीसीएल) (09 दिसम्बर 2005) सँग सम्झौतामा हस्ताक्षर गरी क्रमशः 1200 मेगावाटको टिस्टा चरण-III जलविद्युत परियोजना र 120 मेगावाटको रङ्गीत-IV जलविद्युत परियोजना यी कम्पनीलाई आबन्तित गरियो।

सम्झौताको अंशको रूपमा, राज्य सरकारले यी दुवै कम्पनीमा 26 प्रतिशत ईक्विटी निवेश गर्ने निर्णय गरियो। सिक्किम सरकारद्वारा तथापि, एपीपीएललाई (जुलाई 2005) सिक्किम सरकारको पक्षमा टीयुएलमा उक्त रकम निवेश गर्न अनुरोध गरियो। एपीपीएलद्वारा सिक्किम सरकारको पक्षमा मार्च 2008 देखि दिसम्बर 2011 सम्म 11 खेपमा ₹ 161.98 करोड निवेश गरियो। पछि, धनराशिको कमीका साथै अन्य कारणले गर्दा परियोजना स्थगित हुँदा, भारत सरकारको विद्युत मन्त्रालयद्वारा सिक्किम सरकारलाई उक्त परियोजना अधिग्रहण गर्न सुझाउ पेश गरियो। सोही

अनुरूप, सिक्किम सरकारद्वारा (2015) टीयुएलको अधिग्रहण गरी आफ्नो ईक्विटी शेयर¹⁹ बढाउँदै परियोजनामा प्रमुख शेयरधारक बन्यो। सिक्किम सरकारद्वारा यस उद्देश्यको निम्ति बजारबाट धनराशि कर्जा लिने निर्णय (2015) लिइयो।

ऋण प्रदान गर्नअघि विद्युत वित्त निगम (पीएफसी) द्वारा राखिएको शर्त अनुसार, सिक्किम सरकारले ऋण पुनर्भुक्तानीको निम्ति निलम्बलेखा तन्त्र सिर्जना गर्न विशेष उद्देश्य वाहन (एसपीभी) स्थापित गर्नुपर्ने थियो। सोही अनुरूप, सिक्किम सरकारद्वारा पीएफसीद्वारा तय शर्त पूरा गर्न एसपीभीका रूपमा एसपीआइसीएल (फरवरी 2012) निगमित गरियो। पीएफसीद्वारा एसपीआइसीएललाई ₹1,930.85 करोड प्रदान गरियो, जुन टीयुएल (मार्च 2008 देखि जनवरी 2017 सम्म ₹ 1,880.85 करोड) र जेपीसीएलमा (2014 सम्म दुई खेपमा ₹50 करोड) निवेश गरियो।

पीएफसीको शर्त अनुरूप, विद्युत विभागमार्फत् सिक्किम सरकार, सिक्किम ऊर्जा लिमिटेड (एसयुएल) (पूर्ववर्ती टीयुएल), एसपीआइसीएल र पीएफसीबीच (दिसम्बर 2018) चारपक्षीय सम्झौता गरियो तथा पीएफसीद्वारा निशर्त रूपमा एसयुएललाई राजशुल्क राजस्वको सम्बन्धमा सबै भुक्तानी ऋण पुनर्भुक्तानीको निम्ति सीधै निलम्ब लेखामा जारी गर्न अधिकृत गरियो।

भारतीय संविधानको धारा 266(1) र एसएफआरको नियम 4 द्वारा आज्ञापित गरिएअनुरूप, निःशुल्क विद्युतको राजशुल्क राजस्व अनिवार्य रूपमा राज्यको सीएफएसमा जमा गर्नुपर्दछ। तथापि, चारपक्षीय सम्झौताद्वारा सीएफएसमार्फत् प्रवाहित नगरी राजशुल्क राजस्व ऋण पुनर्भुक्तानीको निम्ति अपयोजित गरियो। यी ऋणको पुनर्भुक्तानी यस अर्थमा विधानपालिकाको समीक्षाबाट जोगिएको छ। यस अर्थमा, ₹922.74 करोड राजशुल्क राजस्व पीएफसीको ऋण पुनर्भुक्तानी गर्न अपयोजित गरिएको हुँदा विधानपालिकाद्वारा समीक्षाबाट जोगिएको थियो।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त 2023) लेखापरीक्षण अवलोकन स्वीकार गर्दै, विद्युत विभागका सचिवले एसपीआइसीएलबाट उत्तर प्राप्त गरी लेखापरीक्षालाई अग्रेसित गर्ने जनाए। तथापि, ₹922.74 करोड अपयोजनको सम्बन्धमा विद्युत विभागद्वारा कुनै उत्तर पेश गरिएन।

चारपक्षीय सम्झौताको सन्दर्भमा परिच्छेदमा चर्चा गरिएअनुरूप, पीएफसीबाट प्राप्त ऋणको पुनर्भुक्तानी टिस्टा-III जलविद्युत परियोजनाबाट सिर्जना भएको राजस्वबाट भइरहेको थियो। तथापि, सोही सम्झौतामा, यदि कमी भए, राज्य सरकारले प्रत्येक वर्ष राज्यको बजेटमा पर्याप्त बजेट प्रावधान प्रदान गर्ने पनि उल्लेख गरिएको थियो।

04 अक्टोबर, 2023 को दिन, टिस्टा घाटीमा हिमताल विस्फोटद्वारा भल-बाढी (जीएलओएफ) सिर्जना गरेको थियो (उत्तर सिक्किम अन्तर्गत टिस्टा III परियोजनाको माथिल्लो भागमा), जसले सिक्किम ऊर्जाको पूर्वाधार (बाँध) श्रतिग्रस्त पारेको थियो। टिस्टा-III को बाँध पूर्णरूपले ध्वस्त भएको हुँदा परियोजनाबाट सिर्जना हुने विगत पाँच वर्षको ₹163.98 करोड (2017-18) देखि ₹305.08 करोड (2021-22) राजस्व (विस्तृत जानकारी परिशिष्ट 3 मा हेर्नुहोस्) तत्काल भविष्यमा ऋण पुनर्भुक्तानीको निम्ति उपलब्ध हुनेछैन। यस परिस्थितिमा, विद्युत विभागले ऋण पुनर्भुक्तानीका साथै क्षतिग्रस्त जलविद्युत परियोजनाको पुनरूद्धारको निम्ति धनराशिको वैकल्पिक स्रोत खोज्नुपर्नेछ। यस सम्बन्धमा, विभाग र सिक्किम सरकारलाई माथि उल्लेखित धनराशिको आवश्यकता कसरी जुटाउने भनी अनुरोध गरिएको थियो।

विद्युत विभागले आफ्नो उत्तरमा (नोभेम्बर 2023), राज्य सरकार क्षतिग्रस्त परियोजनाको विषयमा हेरविचार गर्न उच्च स्तरीय समिति गठन गर्ने प्रक्रियामा रहेको जनायो। यसका साथै भावी कारवाहीको निम्ति ऋणदाताहरूसँग केयौं सङ्ख्यामा बैठकहरू आयोजन गरिए। विद्युत विभागले एसपीआइसीएल/ एसयुएलबाट ऋण पुनर्भुक्तानी सम्बन्धी जानकारी मागेको भए तापनि यी कम्पनीहरूबाट जानकारी अझै प्रतीक्षारत छ।

¹⁹ सिक्किम सरकारले परियोजना अधिग्रहण गरी एसपीआइसीएलमार्फत् आफ्नो दाबी बढाएर 51 प्रतिशत (2015) पुऱ्यायो।

- थप समीक्षा गर्दा, एपीपीएलबाट प्राप्त ₹ 161.98 करोड²⁰ बराबर ऋण (सिक्किम सरकारको पक्षमा एसयुएलमा 26 प्रतिशत ईक्विटी निवेशको निमित्त) पुनर्भुक्तानी गर्दा, 31 मार्च, 2013 सम्म जमा भएको ₹ 26.68 करोड (वार्षिक (@ 10.65 प्रतिशत) सहमत ब्याज पुनर्भुक्तानी गर्न सिक्किम सरकार विफल बनेको प्रकाशमा आयो। यो रकम थप सञ्चित हुँदै अक्टोबर 2016 सम्म ₹ 46.54 करोड पुगेको थियो, जुन भुक्तानी गर्न सहमति जनाइएको थियो। लेखापीक्षणमा, एसपीआइसीएलद्वारा “एपीपीएलको ब्याज दाबी” तर्फ पीएफसीबाट ₹ 46.80 करोड कर्जा लिई दिसम्बर 2017 मा एपीपीएललाई ₹ 46.54 करोड भुक्तानी गरेको उजागर भयो। सरकारसँग राजस्व आधिक्यका साथै ₹ 65.36 करोड नगद शेष (निर्धारित निधि तथा निवेशबाहेक) उपलब्ध भए तापनि विभागले 2013 मै ब्याज भुक्तानीको निमित्त सराकरलाई आग्रह गरेन। यसका साथै, सरकारसँग उपलब्ध नगद शेष (निर्धारित निधि तथा निवेशबाहेक) वर्ष 2013-14 देखि 2017-18 को अवधिमा ₹ 65.36 करोडदेखि ₹ 597.16 करोडसम्म रहेको थियो, जुन ऋणको अग्रिम भुक्तानीका लागि उपयोग गर्नसकिन्थ्यो। यस अर्थमा, ब्याज भुक्तानीमा विलम्बका कारण, विद्युत विभागले ब्याज पुनर्भुक्तानीतर्फ ₹ 19.86 करोड जोगाउन सकिने व्यय बेहोर्नुपन्थ्यो।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त, 2023), र आफ्नो उत्तरमा (30 अगस्त, 2023) विद्युत विभागका सचिवले एपीपीएललाई कुनै अतिरिक्त भुक्तानी नगरिएको र यदि एपीपीएललाई समयमा भुक्तानी गरिएको भए सोही प्रकारको ब्याज ऋणदातालाई भुक्तान गर्नुपर्ने जनाए। विद्युत विभागको उत्तर तथ्यात्मक रूपमा गलत छ कारण मूलधन (2013) भुक्तानीको मितिमा सञ्चित ब्याज ₹ 26.68 करोड रहेको थियो, जुन अक्टोबर 2016 सम्म बढ्दै ₹ 46.54 करोड पुगेको थियो।

- एपीपीएलले अरुणाचल प्रदेशमा 1,750 मेगावाटको डेमवे परियोजना विकास गरिरहेको थियो। वैधानिक निरापत्ति, वित्तपोषण अनि अन्य विषयका कारण परियोजना पूरा हुनसकेन र एपीपीएल परिसमापनको निमित्त एनसीएलटीमा गएको थियो। एनसीएलटीको आदेश अनुसार, प्रक्रियाको निमित्त खटाइएका समाधान विशेषज्ञद्वारा (11 जनवरी 2018) परियोजनाको निमित्त इच्छुक पक्षबाट समाधान योजना बुझाउन अभिरुचिको अभिव्यक्ति (ईओआइ) आमन्त्रित गरिएको थियो। विद्युत विभागले एसपीआइसीएल मार्फत् प्रक्रियामा भाग लिने निर्णय लिँदै (जनवरी 2018) टीयुएलको राजशुल्क भुक्तानी अपयोजित गरी ₹ 5.12 करोड (जून/ अक्टोबर 2018) अग्रिम राशि जमा (ईएमडी) तर्फ भुक्तानी गरेको थियो।

यस अर्थमा, विद्युत विभागको अरुणाचल प्रदेशमा परिसमापन अन्तर्गत रहेको परियोजना अधिग्रहण गर्ने निर्णयको परिणामस्वरूप ₹ 5.12 करोड राजशुल्क राजस्व अपयोजित हुनपुगेको थियो।

सिक्किमको विद्युत विभागले आफ्नो उत्तरमा (30 अगस्त 2023), परिसमापन भइरहेको परियोजनामा निवेश गर्नका लागि सरकारबाट अनुमोदन प्राप्त गरिएको जनायो। विद्युत विभागको उत्तर स्वीकार्य छैन कारण उक्त व्यय पूँजीगत शीर्ष अन्तर्गत ₹ 72.97 करोड बचत रहेको विद्युत विभागको बजेटबाट नगरेर सरकारको पक्षमा बक्यौती रहेको राजशुल्क राजस्वबाट गरिएको थियो।

यसका अतिरिक्त, उल्लेखयोग्य कुरा के छ भने वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा, सिक्किम सरकारको राज्य सकल घरेलु उत्पादमा (जीएसडीपी) बक्यौती ऋणको अनुपातले सिक्किम वित्तीय उत्तरदायित्व तथा बजेट प्रबन्धन लक्ष्यलाई 1 देखि 5 प्रतिशत अड्कले उल्लङ्घन गरेको थियो। यदि बजेट बाहिरको कर्जा र भुक्तान गरिएको

²⁰ 31 मार्च 2008 देखि 08 दिसम्बर 2011 सम्म 14 खेपमा प्राप्त

ब्याजमाथि विचार गर्नु हो भने, राज्य सरकारको वित्तीय असन्तुलन (राजस्व आधिक्य/ घाटाका साथमा ऋण-जीएसडीपी अनुपात) अझ प्रतिकूल बनेर जानेछ।

3.3.1.1 हिमताल विस्फोटको बाढीपश्चात

टिस्टा घाटीमा 04 अक्टोबर, 2023 को दिन हिमताल विस्फोटको बाढी (जीएलओएफ) पश्चात, टिस्टा-III परियोजनाको बाँध पूर्णरूपले क्षतिग्रस्त भएपछि, जलविद्युत परियोजना निर्माणको निमित्त प्राप्त गरिएको ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि प्रयोग गरिने राजशुल्क राजस्व तत्काल भविष्यमा ऋण पुनर्भुक्तानीको निमित्त उपलब्ध हुनेछैन। यसो हुँदा, विद्युत विभागले ऋण पुनर्भुक्तानीका साथै क्षतिग्रस्त जलविद्युत परियोजना पुनरूद्धार गर्न धनराशिको वैकल्पिक स्रोतको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

3.3.2 सम्झौताको उल्लङ्घनको परिणामस्वरूप विधानपालिकाको अनुमोदनबिना ऋणको पुनर्भुक्तानी

पूर्ववर्ती परिच्छेदमा (परिच्छेद 3.3.1) चर्चा गरिएअनुरूप, एसपीआइसीएलले दुईवटा जलविद्युत परियोजनामा²¹ निवेशको निमित्त ₹ 1,930.85 करोड बराबर ऋण लिएको थियो। चार पक्षीय सम्झौता (दिसम्बर 2018) अनुसार, सिक्किम सरकारले परिचर्चा प्रत्याभूति, सान्तवना पत्र, शेयरको धरौटी आदिका अतिरिक्त सम्पूर्ण ऋण अवधिभरी प्रत्येक वर्ष ऋण पुनर्भुक्तानीको निमित्त बजेटिय सहयोग प्रदान गर्नुपर्ने थियो। ऋणको पुनर्भुक्तानी वर्ष 2018-19 मा शुरु भयो, तर सिक्किम सरकारद्वारा पुनर्भुक्तानीको निमित्त कुनै बजेटिय सहायता प्रदान गरिएन भने पुनर्भुक्तानी टिस्टा-III जलविद्युत परियोजनाबाट प्राप्त राजशुल्क राजस्वबाट गरियो। एसयुएलबाट प्राप्त राजशुल्क राजस्व ऋण पुनर्भुक्तानीको निमित्त अपर्याप्त भएको हुँदा, एसपीआइसीएलले पीएफसीको ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि सिक्किम राज्य ब्याङ्क (एसबीएस) बाट ₹ 132 करोड थप ऋण लिनुपरेको थियो।

तालिका 3.4: ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि कर्जा

(₹ करोडमा)

विवरण	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	कूल
पीएफसीको ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि एसपीआइसीएलद्वारा लिइएको ऋण	0	62	50	20	0	132

तथापि, चार पक्षीय सम्झौताको उल्लङ्घन गर्दै, ऋण अनि ब्याज पुनर्भुक्तानीको निमित्त कुनै बजेटिय सहयोगको प्रावधान गरिएको थिएन भने यसको साटो करारनामा राजशुल्क राजस्वबाट जुटाइँदै थियो, जुन सीएफएसमा जमा हुनुपर्ने थियो। यसो हुँदा सम्पूर्ण लेनदेन विधानपालिकाको समीक्षाबाट जोगिएको थियो। सम्झौता अनुसार बजेटको माध्यमद्वारा ऋण करार शोधनको दायित्व सिक्किम सरकारको थियो, जसलाई अदेखा गरियो।

सिक्किमको विद्युत विभागका सचिवले निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त 2023) अवलोकनलाई स्वीकार गर्दै, एसपीआइसीएलबाट विस्तृत उत्तर प्राप्त गरी लेखापरीक्षणलाई बुझाउने बताए।

यस अर्थमा, राजशुल्क राजस्व ऋण करार पूरा गर्न अपयोजित गरिएको थियो, जसको शोधन बजेटमार्फत् हुनुपर्ने थियो।

3.3.3 विधानपालिकाको अनुमोदनबिना कारोबारी गतिविधिको निमित्त कर्जा

सिक्किमको विद्युत विभागले उत्पादकहरूसँग गरेको विद्युत खरिद सम्झौताको (पीपीए) आधारमा विभिन्न सीपीएसयु/एसपीएसयुबाट उच्च मूल्यमा विद्युत खरिद गरेको थियो। विद्युत विभागले अत्यधिक विद्युत खरिद गरिएको मूल्यभन्दा कम

²¹ टिस्टा III र रङ्गीत IV

मूल्यमा बिक्री गर्ने गरेका कारण बजेटिय सहयोग पर्याप्त नहुँदा, विद्युत विभागले कारोबारी घाटा पूर्ति गर्न सिक्किम राज्य ब्याङ्क (एसबीएस) बाट ऋण लिनुपरेको थियो, जुन तलको तालिकामा विस्तार गरिएका छन्।

तालिका 3.5: कारोबारी गतिविधिका लागि कर्जा

(₹ करोडमा)

विवरण	2017-18 अघि	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	कूल
विद्युत विभागद्वारा प्राप्त ऋण	85.38	17.59	62.10	0	60	60	225.07
उपलब्ध निश्चित जमा	एनए	एनए	एनए	एनए	186.50	122.69	--

तालिका 3.5 बाट, सिक्किमको विद्युत विभागले कारोबारी कमी पूरा गर्न 12 प्रतिशतको ब्याज दरमा ₹ 225.07 करोड बराबर ऋण लिएको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा, लेखापरीक्षणले त्यस्तो उच्च दरमा ऋण प्राप्त गर्नुको कारण खुट्याउन सकेन किनभने 31 मार्च, 2022 सम्म विद्युत विभागको विभिन्न ब्याङ्कमा ₹ 122.69 करोड निश्चित जमा/ नगद शेषको रूपमा रहेको थियो, जसले मात्र सात प्रतिशतको (अधिकतम) दरमा ब्याज आर्जन गरिरहेको थियो।

यसका साथै, यी ऋणलाई विधानपालिकाको अनुमोदनबिना प्राप्त गरिएको हुँदा कर्जालाई सरकारी लेखादेखि बाहिर राख्दै राज्यको वित्त लेखामा पनि उजागर गरिएको थिएन।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त 2023) विद्युत विभागका सचिवले लेखापरीक्षण अवलोकन स्वीकार गर्दै विधानपालिकाको अनुमोदन प्राप्त गरी त्यसलाई सीएफएसमार्फत् प्रवाहित गर्ने बताए।

3.3.4 छुजाचेन जलविद्युत परियोजनासित सम्बन्धित पीएफसीको ऋण पुनर्भुक्तानीतर्फ बजेट बाहिर राजशुल्क राजस्वको अपयोजन

सरकारको निर्देशमा, एसपीआइसीएलद्वारा छुजाचेन जलविद्युत परियोजनाको प्रसारण लाइन निर्माणको निमित्त लागत जुटाउन राज्य सरकार/ विद्युत विभागको पक्षमा पीएफसीबाट ₹72.55 करोड ऋण (जनवरी 2015) प्राप्त गरियो। पीएफसीको ऋण पुनर्भुक्तानी सुगम बनाउन, विद्युत विभाग र एसपीएसआइसीएलबीच “शेयर अंशदान सम्झौता” मा हस्ताक्षर (27 मई, 2015) गरियो, जस अन्तर्गत विद्युत विभागले एसपीआइसीएलको ईक्विटी शेयरतर्फ अंशदान गर्ने सहमति जनाउनका साथै सिक्किम सरकारद्वारा अंशदान गरिएको धनराशि पीएफसीको ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि उपयोग गरिने सहमति जनाइयो।

लेखापरीक्षणमा, वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 सम्म एसपीआइसीएलले सिक्किम सरकारको पक्षमा, छुजाचेन जलविद्युत परियोजनाबाट उत्पादित विद्युतका विरुद्ध आइपीपीबाट ₹102.01 करोड राजशुल्क सङ्कलन गरेको उजागर भयो। लागू नियमहरूका विपरीत तर एसपीआइसीएलले सङ्कलन गरिएको सम्पूर्ण राजशुल्कलाई सीएफएसमा विप्रेषित गर्नुको साटो, अनियमित रूपमा एसपीआइसीएलको आफ्नो आयको रूपमा लेखा बहीमा दर्ता गरेको थियो।

यसका साथै, पीएफसीको ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि तय वित्तपोषण व्यवस्थाको आधारमा, एसपीआइसीएलद्वारा सिक्किम सरकारको पक्षमा सङ्कलित राजशुल्क राजस्व, राज्यको बजेटमार्फत् प्रवाहित नगरी पीएफसीको ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि उपयोग गरिँदै थियो। पाँच वर्षको अवधिमा (2017-22), एसपीआइसीएलद्वारा सङ्कलित कूल ₹102.01 करोड राजशुल्क राजस्वमध्ये, ₹ 54.65 करोड पीएफसीको ऋण पुनर्भुक्तानीको निमित्त उपयोग गरिएको थियो भने रहल ₹47.36 करोड रकम एसपीआइसीएलले आफ्नो आयको रूपमा राखेको थियो।

लेखापरीक्षणमा, एसपीआइसीएलद्वारा सिक्किम सरकारको पक्षमा सङ्कलित राजशुल्क राजस्व (₹102.01 करोड) सीएफएसमा विप्रेषित नगरिएको हुँदा, उक्त राजशुल्क राज्यको बजेटदेखि बाहिर रहनगएको उजागर भयो। यसका साथै सिक्किम सरकारद्वारा एसपीआइसीएलको ईक्विटी पूँजीमा बजेट बाहिर निवेशको (₹ 54.65 करोड) राज्य विधानपालिकाको अनुमोदन थिएन भने यी निवेश राज्यको वित्त लेखामा पनि प्रतिबिम्बित गरिएको थिएन। यसबाहेक, सिक्किम सरकारको पक्षमा सङ्कलित उपयोग नगरिएको राजशुल्क राजस्वको अंशलाई (₹ 47.36 करोड) एसपीआइसीएलद्वारा आफ्नो राजस्वको रूपमा राख्न अनियमित थियो।

यस अर्थमा, विद्युत विभागले धारा 266(1)-का साथै एसएफआरको नियम 4 उल्लङ्घन गर्दै ₹102.01 करोड बराबर सरकारी राजस्वको बजेट बाहिर अपयोजन सुगम बनाउनका साथै संविधानको धारा 266(3) उल्लङ्घन गरी विधानपालिकाको अनुमोदनबिना राजशुल्क राजस्व उपयोग अनि कायम गरेको थियो।

यस अवकोलनलाई स्वीकार गर्दै एसपीआइसीएलका सीजीएमले निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त 2023), प्रसारण लाइन निर्माणको निमित्त प्राप्त गरिएको ऋण वर्ष 2022-23 मा अनुमोदन गरिएको तथा एसपीआइसीएलद्वारा यस प्रयोजनको निमित्त कायम खाता सिक्किम सरकार/ विद्युत विभागलाई अन्तरित गरिएको जनाए। तथापि, ब्याङ्क खाता विद्युत विभागलाई अन्तरित गरिएको सम्बन्धमा कुनै अभिलेख उपलब्ध गराइएन।

3.4 राजशुल्क राजस्व उपयोगमा अनियमितता

सीएफएसदेखि बाहिर राखिएको राजस्वको प्रमुख अंश आइपीपीबाट राजशुल्क राजस्वसित सम्बन्धित छ। आइपीपीहरूले विद्युत विभागसँग सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेका छन्, जस अन्तर्गत उत्पादन गरिएको विद्युतको 12 प्रतिशत 15 वर्षसम्म विद्युत विभागलाई निःशुल्क आपूर्ति गर्नुपर्ने/ त्यस बराबर नगद राजशुल्कको रूपमा भुक्तान गर्नुपर्ने र त्यसपछि 35 वर्षसम्म उत्पादित विद्युतको 15 प्रतिशत विभागलाई आपूर्ति गर्नुपर्नेछ। विद्युत विभागले वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा ₹1,325.69 करोड राजशुल्क राजस्व प्राप्त गरेको थियो। ऋण पुनर्भुक्तानीका लागि राजशुल्क राजस्वको अपयोजनबारे पूर्ववर्ती परिच्छेदहरूमा (परिच्छेद 3.31 र 3.3.4) अधिबाटै चर्चा गरिसकिएका छन्। यीबाहेक, लेखापरीक्षणमा उक्त राजस्वको उपयोगको सम्बन्धमा देखिएका अनियमितताहरू अनुवर्ती परिच्छेदहरूमा चर्चा गरिएका छन्।

3.4.1 ऋण पुनर्गठनमाथि निष्फल व्ययको निमित्त ₹ 11 करोड बराबर राजशुल्क राजस्वको अपयोजन

एसपीएसआइसीएलको ऋण पुनर्वित्तको सम्भावना खोज्न एसपीआइसीएलद्वारा अभिरुचिको अभिव्यक्ति (ईओआइ) जारी (16 मार्च 2020) गरिएको थियो। सोही अनुरूप, पाँचवटा प्रतिष्ठानले ईओआइमा भाग लिएको थियो, र एल-1²² प्रतिष्ठानलाई शासनादेश पत्र जारी (30 मार्च 2020) गरिएको थियो। उक्त प्रतिष्ठानले ऋण पुनर्गठनको कार्य गरिरहेको बेला, पहिलेको प्रतिष्ठानको अनुबन्ध निरस्त नगरी सोही कामका लागि एसपीआइसीएलद्वारा अर्को प्रतिष्ठानलाई (एसआइबीआइएन) (सिबिन) (17.09.2020) कार्यभार सुम्पिएको थियो। लेखापरीक्षणमा, सिबिनलाई खटाउने काम सिबिनको 14 सेप्टेम्बर 2020 को आवेदनमा आधारित थियो, जहाँ 16 मार्च 2020 मितिको एसपीआइसीएलको अभिरुचिको अभिव्यक्तिको सन्दर्भ छ। ईओआइ बुझाउने अन्तिम मिति 26 मार्च 2020 रहेको थियो, अर्थात् सिबिनको आवेदनभन्दा 6 महिनाअघि। यसो हुँदा सिबिनलाई अतिरिक्त सल्लाहकारका रूपमा खटाउनअघि कुनै समुचित प्रक्रिया अपनाइएको थिएन।

थप समीक्षा गर्दा, सिक्किम सरकार र एसपीआइसीएलले अलग-अलग रूपमा एसपीआइसीएलले सामना गरिरहेको वित्तीय सङ्कट उल्लेख गर्दै विद्युत मन्त्रालय (भारत सरकार)/ पीएफसीसँग ब्याज दर घटाइमाग्न पत्राचार (मई 2020

²² सर्वश्री प्रवीण के अग्रवाल एं कम्पनी

देखि जनवरी 2021) गरिरहेको प्रकाशमा आयो। अन्त्यमा, एसपीआइसीएलका प्रबन्ध निर्देशद्वारा लिखित पत्रको (जनवरी 2021) उल्लेख गर्दै पीएफसीले 16 मार्च 2021 मितिको पत्रमार्फत् ब्याज दरलाई सशर्त विद्यमान 11.66 प्रतिशतबाट घटाएर 10.90 प्रतिशत बनाउँदै अनुमोदन शर्त संशोधित गर्ने सहमति जनायो। तथापि, एसपीआइसीएलले पीएफसीबाट 16 मार्च 2021 मितिको पत्रको सन्दर्भमा कुनै ब्याज राहत पाएन कारण ₹74 लाखको विलम्बित भुक्तानी जरिमानासहित एसपीआइसीएलले भुक्तान गरेको वास्तविक ब्याज दर मार्च 2021 देखि सेप्टेम्बर 2022 सम्म 11.15 प्रतिशतदेखि 11.66 प्रतिशतसम्म रहेको थियो।

यसैबीच, सिबिनले (18 मार्च 2021) पीएफसीसँग वार्ता गरी यसले ब्याज दरलाई 11.66 प्रतिशतबाट घटाएर 10.90 प्रतिशत बनाएको र सफलता शुल्क स्वरूप ₹31.60 करोड दाबी गरेको थियो। सल्लाहकारद्वारा गरिएको दाबीको आधारमा, विद्युत विभागले अनुमोदनका लागि क्याबिनेट नोट (मई 2021) तयार गरेको थियो, जसमा पुनर्गठनपछि वार्षिक ₹20.97 करोड बचत हुने उल्लेख गर्दै सिबिनको सफलता शुल्कस्वरूप ₹ 31.60 करोड अनुमोदनको निमित्त अनुरोध गरिएको थियो।

सोही अनुरूप, राज्यको क्याबिनेटद्वारा 31.07.2021 को दिन बसेको बैठकमा सिबिनलाई ₹31.60 करोड भुक्तानी अनुमोदन गरियो। यसका अतिरिक्त एसपीआइसीएलद्वारा आंशिक भुक्तानी स्वरूप ₹ 11 करोड भुक्तानी गरिने र रहल रकम राज्यको बजेटमा आबन्टन गरिने पनि अनुमोदन गरियो। क्याबिनेटद्वारा अनुमोदनको आधारमा, एसपीआइसीएलद्वारा एसयुएलबाट बक्यौती राजशुल्क राजस्वबाट ₹ 11 करोड विद्युत विभागलाई अन्तरित गरियो। विद्युत विभागद्वारा भारतीय संविधानको धारा 266(3) उल्लङ्घन गर्दै विधानपालिकाको अनुमोदन प्राप्त नगरी राजशुल्क रकम जारी (मार्च 2022) गरियो। लेखापरीक्षणमा, सम्झौताको परिशिष्ट 4 को धारा 3(ii) मा, (दिसम्बर 2018) ऋणको किस्ती समयमै भुक्तान गरिए, लागू हुने ब्याज दर 10.90 प्रतिशत रहने अधिबाटै प्रदान गरिएको प्रकाशमा आयो।

माथि उल्लेखित तथ्यको आधारमा, विद्युत विभागद्वारा तयार गरिएको क्याबिनेट नोट तथ्यात्मक रूपमा गलत रहेको कारण कथित रूपमा सिबिनद्वारा पीएफसीसँग गरिएको संवादको परिणामस्वरूप कुनै ₹ 20.97 करोडको वार्षिक बचत हुने थिएन। यसो हुँदा, सिबिनलाई ₹ 31.60 भुक्तानीको निमित्त विद्युत विभागद्वारा क्याबिनेटलाई पूर्ण तथ्यबारे अन्धकारमा राखी अनुमोदन प्राप्त गरिएको थियो।

यस अर्थमा, दिसम्बर 2018 को सम्झौतामा पीएफसीले अधिबाटै सशर्त 10.90 प्रतिशतको ब्याज दर प्रदान गरेको सम्बन्धमा अभिलेखको प्रमाणिकरण नगरी, सिबिनलाई सल्लाहकारको रूपमा नियुक्त गर्दै ब्याज दर 11.66 प्रतिशतबाट घटाएर 10.90 बनाएको दाबीका साथ सफलता शुल्क स्वीकार गर्नुले विद्युत विभागमा सम्यक् तत्परता कमी दर्शाउँदछ। यसबाहेक, उक्त प्रतिष्ठानले ₹ 31.60 करोड सफलता शुल्क दाबी गर्न ऋणमा ब्याज दर घटाएको सम्बन्धमा कुनै प्रमाण पेश गरेको थिएन। यसो हुँदा, सिबिनलाई ₹ 11 करोडको आंशिक भुक्तानी तथा ₹20.60 करोडको प्रतिबद्ध देनदारी बेइमान तथ्यमा आधारित रहेको थियो।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त 2023) विद्युत विभागका सचिवले ऋण पुनर्गठनसित सम्बन्धित विषयलाई एसपीआइसीएलले अन्तिम रूप दिएको हुँदा, एसपीआइसीएलबाट विस्तृत उत्तर प्राप्त गरी सोहीअनुरूप लेखापरीक्षणलाई बुझाउने बताए। विद्युत विभागले आफ्नो उत्तरमा उक्त प्रतिष्ठानले तय समय सीमाभित्र काम पूरा नगरेको हुँदा अनुबन्ध सम्झौता निरस्त मानिएको र आजको मितिसम्म यस सम्बन्धमा कुनै आपत्ति नजनाएको पनि बताएको छ। यसका साथै

उक्त प्रतिष्ठानले (सिबिन) ऋण दस्तावेजसित सम्बन्धित सबै तथ्याङ्क विश्लेषण गरी पीएफसी/ एमओपीसँग पत्राचार पनि तयार गरेको हुँदा पीएफसीले ब्याज दरलाई 11.66 प्रतिशतबाट घटाएर 10.90 प्रतिशत बनाएको पनि विद्युत विभागले उल्लेख गरेको छ।

विद्युत विभागको उत्तर स्वीकार्य छैन कारण सिबिनलाई ₹31.60 करोड भुक्तानी अनुमोदित गर्ने सम्पूर्ण क्याबिनेट नोट अप्रमाणित तथ्यमा आधारित थियो। यसका साथै, सिबिनको नियुक्ति अनियमित थियो। साथै, एसपीआइसीएलद्वारा मार्च 2021 देखि सेप्टेम्बर 2022 सम्म भुक्तान गरेको वास्तविक दर 10.90 प्रतिशत नभएर 11.50 प्रतिशतदेखि 11.60 प्रतिशतबीच रहेको थियो, जुन कारण विद्युत विभागले दाबी गरे अनुसार कुनै बचत भएको थिएन।

3.5 विधानपालिकाको अनुमोदनबिना विद्युत खरिदमाथि व्यय

सिक्किमको विद्युत विभागले वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा ऊर्जा खरिदका लागि भुक्तानी गर्न ₹1,186.86 करोड व्यय गरेको थियो। उक्त अवधिमा, विभागले ₹384 करोड सरकारबाट बजेट सहायता प्राप्त गर्नका साथै ₹820.08 करोड विद्युतको बिक्रीबाट आर्जन गरेको थियो, जुन पनि ऊर्जा खरिद गर्न प्रयोग गर्दै रहल रकम कर्जाबाट प्राप्त गरेको थियो, जुन परिच्छेद 3.3.2 र 4.1.1.2 (ख)-मा चर्चा गरिएका छन्। यसो हुँदा, कारोबारी प्राप्तिलाई सरकारी लेखामा जमा गर्नुको साटो, ₹802.86 करोड (₹1,186.86 करोड - ₹384 करोड) राज्यको विधानपालिकाबाट अनुमोदन प्राप्त नगरी खर्च गरिएको थियो भने यो रकम राज्य सरकारको वित्त लेखामा पनि प्रतिबिम्बित गरिएको थिएन।

एसएफआर, 1979 को नियम 4(1) अनुसार, विद्युत विभागले कारोबारी प्राप्ति सीएफएसमा जमा गरी बजेटिय सहायताबाट व्यय गर्नुपर्दछ। तथापि, यसको उल्लङ्घन गर्दै, विद्युत विभागले सरकारी राजस्व आफै राखी ऊर्जा खरिदतर्फ व्यय गरेको थियो।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त 2023), विद्युत विभागका सचिवले लेखापरीक्षण अवलोकन स्वीकार गर्दै विधानपालिकाको अनुमोदन प्राप्त गरी त्यसलाई सीएफएसमार्फत् प्रवाहित गरिने जनाए।

3.6 राजशुल्क राजस्वको असुली

सिक्किम वित्तीय नियम (एसएफआर), 1979 को नियम 50(1) मा, “सबै राजस्व, प्राप्ति वा सरकारलाई बक्यौती अन्य राशि नियमित अनि तुरुन्तै मूल्याङ्कन अनि असुली गरी सरकारी लेखामा जमा गर्न प्रत्येक विभागका प्रमुख जिम्मेवार हुनेछन्”, भनी उल्लेख गरिएको छ। यसका साथै एसएफआर 1979 को नियम 50(2) मा, “सरकारी खातामा रकम जमा भएको प्रमाणको रूपमा प्राप्त भएका मूल दस्तावेज हरूबाट विभागीय प्राप्ति खाताहरू मासिक रूपमा सङ्कलित गर्नुपर्नेछ। त्यसको परिशुद्धता सिक्किम राज्य ब्याङ्कबाट प्राप्त विवरणबाट प्रमाणिकृत गर्नुपर्नेछ”, भनी बल दिइएको छ।

सिक्किम सरकारले (विद्युत विभागमार्फत्) सर्वश्री गति इन्फ्रास्ट्रक्चर प्रा. लि (दिसम्बर 2005), सर्वश्री स्नेहा काइनेटिक ईनर्जी प्रा. लि. (मार्च 2006), सर्वश्री शिगा ईनर्जी प्रा. लि. (सेप्टेम्बर 2008) र मध्य भारत पावर करपोरेशन लि. (मार्च 2006) सँग क्रमशः छुजाचेन जलविद्युत परियोजना, डिक्चु जलविद्युत परियोजना, टाशीडिड जलविद्युत परियोजना र रोडनीछु जलविद्युत परियोजना विकासको निम्ति कार्यान्वयन सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेको थियो। सम्झौताको धारा 4.2.1 अनुसार, जलविद्युत परियोजनाहरूले निःशुल्क विद्युत वा प्रदेय ऊर्जाको (अन्तर संयोजन विन्दुमा मापित उत्पादन)

12 प्रतिशतको दरले साथै निर्धारित दरमा अन्य प्रभारका रूपमा राजशुल्क भुक्तानी गर्नपर्नेछ। माथि उल्लेखित चार विकासकर्ताले परियोजनाको निर्माण पूरा गरी क्रमशः मई 2013, अप्रेल 2017, अक्टोबर 2017 र जुलाई 2021 देखि व्यावसायिक परिचालन शुरु गरेका थिए।

यस सम्बन्धमा लेखापरीक्षणमा तल उल्लेखित उजागर भयो :

3.6.1 छुजाचेन, डिकचु र टाशीडिड जलविद्युत परियोजनाबाट राजशुल्क असुल नगरिनु

जलविद्युत परियोजनाहरू (एचईपी) बाट नगदमा प्राप्त राजशुल्क सिक्किमको विद्युत विभागद्वारा आइडीबीआइ र बीओआइमा कायम ब्याङ्क खातामा जमा गरिन्थ्यो। अभिलेखहरूको समीक्षा गर्दा, ब्याङ्क विवरणलाई विद्युत विभागद्वारा प्रस्तुत अभिलेख/ जानकारीसँग छड्के जाँच गरियो, जसमा जलविद्युत परियोजनाहरूले राजशुल्क जमा नगरेको उजागर भयो, जुन तालिका 3.6 मा दर्शाइएका छन्।

तालिका 3.6: राजस्व जमा नगरिनु

(₹ करोडमा)

एचईपीको नाम	अवधि	कूल उत्पादन (एमयुमा)	राजशुल्कको अंश (युनिटमा)	स्तम्भ 4 बाट सिक्किम सरकारलाई भुक्तान गरिएको राजशुल्क	कम जमा राजस्व		
					स्तम्भ 4* मा उल्लेखित युनिटमाथि आइपीपीद्वारा देय रकम (₹ 2.10)	31.03.2022 सम्म (6) मा हिसाब गरिएको ब्याज @12% ²³	देय कूल रकम {(6)+(7)}
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
छुजाचेन	दिसम्बर 2017- फरवरी 2018	24.97	34,95,800 ²⁴	0	0.73	0.36	1.09
डिकचु	अप्रेल 2017- मई 2017	26.50	31,80,000	0	0.67	0.33	1.00
टाशीडिड	अक्टोबर 2017- जनवरी - 2018	71.37	92,78,100 ²⁵	0	1.95	0.96	2.91
कूल					3.35	1.65	5.00

(स्रोत : ईआरएलडीसी उत्पादन तथ्याङ्क तथा पीडीएसको तथ्याङ्क)

तालिका 3.6 बाट, विद्युत विभागले राजशुल्क भुक्तानीको प्रमाणिकरण नगरेको देखिन्छ, जुन कारण मार्च 2022 सम्म तीनवटा जलविद्युत परियोजनाबाट वास्तविक बक्यौतीका विरुद्ध ₹3.35 करोड बराबर राजशुल्क विप्रेषित भएको थिएन जसको परिणामस्वरूप राजकोषलाई ₹1.65 करोड ब्याज घाटा हुनपुगेको थियो। एसएफआर, 1979 को नियम 50(2) मा निर्धारित गरिएभन्दा विपरीत आइपीपीद्वारा उत्पादनसँग राजशुल्क भुक्तानी समायोजन/ प्रमाणिकरण नगर्नुको परिणामस्वरूप ₹5.00 करोडको घाटा हुनपुगेको थियो।

3.6.2 रोडनीछु जलविद्युत परियोजनाबाट कम राजशुल्क असुली

सिक्किम सरकारले विद्युत विभाग मार्फत् दुई पक्षबीच हस्ताक्षर गरिएको कार्यान्वयन सम्झौताको (01 मार्च 2006) आधारमा 97 मेगावाटको (पछि बढाएर 115 मेगावाट बनाइयो) रोडनीछु जलविद्युत परियोजना मध्य भारत पावर

²³ ब्याज दरको हिसाब सिक्किम राज्य ब्याङ्कद्वारा विद्युत विभागमाथि लगाइएको ब्याजमा आधारित थियो।

²⁴ प्रभारित राजशुल्क @ (12+2) % प्रसारण प्रभारको निम्ति।

²⁵ प्रभारित राजशुल्क @ 12 % र 1 % स्थानीय क्षेत्र विकास निधिका रूपमा।

करपोरेशनलाई (एमबीपीसी) प्रदान गरेको थियो। सम्झौताको धारा 4.2.1 अनुसार, निःशुल्क विद्युतका रूपमा राजशुल्क परियोजनाको प्रदेय ऊर्जाको @ 12 प्रतिशत लागू हुनेछ। पछि, एमबीपीसीको अनुरोध र परिणामी क्याबिनेटद्वारा अनुमोदनपछि, अतिरिक्त/ अनुपूरक सम्झौतामा (25 जनवरी 2021) विद्युत विभाग र एमबीपीसीबीच हस्ताक्षर गरियो, जसमा नौ प्रतिशत राजशुल्क राजस्व 10 वर्षको अवधिका लागि आस्थगित गरियो भने सिक्किम सरकारले परियोजनाबाट उक्त 10 वर्षको अवधिमा रहल तीन प्रतिशत निःशुल्क विद्युतको निम्ति धनराशि प्राप्त गर्नेछ। परियोजनाको कार्यपरिचालन जुलाई 2021 मा शुरु भयो।

अभिलेखहरूको समीक्षा गर्दा, नौ प्रतिशत आस्थगित गरिए तापनि, विभागले राजशुल्क राजस्वमाथि निगरानी नगरेका कारण तीन प्रतिशतको राजशुल्क पनि पूर्णरूपमा असुल गर्न विफल बनेको उजागर भयो। यसको परिणामस्वरूप एमबीपीसीसँग ₹ 0.64 करोड²⁶ रकम बक्यौती रहन गएको थियो।

यसका साथै केन्द्रिय विद्युत नियामक आयोग अधिनियम, 2019 को परिच्छेद 50(ग) अनुसार, 200 मेगावाटसम्मको स्थापित क्षमता भएका जलविद्युत परियोजनाको सहायक ऊर्जा खपत²⁷ (ईईसी) सकल विद्युत उत्पादनको 1.20 प्रतिशतमा तय गरिएको छ।

लेखापरीक्षण समीक्षामा, एमबीपीसीद्वारा परियोजनामा वर्ष 2021-22 अनि 2022-23 मा सहायक विद्युत उपयोग सीईआरसीद्वारा निर्धारित 1.20 प्रतिशतको सीमाभन्दा धेरै रहेको उजागर भयो, जुन तालिका 3.7 मा विस्तार गरिएका छन्।

तालिका 3.7: रोडनीछ जलविद्युत परियोजनामा सहायक ऊर्जा खपतको विवरण

(एमयुमा)

अवधि	सकल उत्पादन	वास्तवमा खपत	स्वीकृत ईईसी	राजशुल्कको विवरण	
				प्राप्त हुनुपर्ने {(2-4)*3%}	वास्तवमा प्राप्त {(2-3)*3%}
1	2	3	4	5	6
जुलाई 2021 देखि मार्च 2022	295.90	9.86	3.56	8.77	8.58
अप्रैल 2022 देखि मार्च 2023	406.95	13.73	4.88	12.06	11.79
कूल	702.85	23.59	8.44	20.83	20.37

राजशुल्कको हिसाब शुद्ध विद्युत उत्पादन अर्थात् उत्पादन संयन्त्रले उपयोग गरेको विद्युत घटाएर गरिने हुँदा, सीईआरसीद्वारा निर्धारित सीमाभन्दा बढी विद्युतको खपत गरिएका कारण ₹18.07 लाख²⁸ बराबर राजशुल्क भुक्तानी कम भएको थियो।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त 2023), विद्युत विभागका सचिवले आइपीपीहरूसँग लेखा समायोजन गर्नका साथै अर्जित नगरीएको राशि असुल गर्ने जनाए।

²⁶ 8.58117279 (एमयुएस)* 1000000 * ₹ 4.24 (वर्ष 2021-22 का लागि औसत बिक्री दर) = ₹ 36384172- ₹ 30000000 (भुक्तान)= ₹6384172 (शेष)

²⁷ उत्पादन केन्द्रको सहायक उपकरणद्वारा खपत गरिने ऊर्जाको मात्रा।

²⁸ 2021-22: - 0.19 एमयुएस* 1000000 *₹ 4.24 प्रति एकाइ (वर्ष 2021-22 को लागि बिक्रीको औसत दर) = ₹ 8,05,600
2022-23: - 0.27 एमयुएस* 1000000 *₹ 3.71 प्रति एकाइ (वर्ष 2022-23 को लागि बिक्रीको औसत दर) = ₹ 10,01,700
कुल:- ₹ 18,07,300

3.7 सिक्किम सरकार प्रत्याभूति ऐन, 2000 को उल्लङ्घन

सिक्किम सरकार प्रत्याभूति ऐन, 2000 ले, “कुनै पनि वर्षको 1 अप्रैलको दिन सरकारको कूल बक्यौती प्रत्याभूति दोस्रो पूर्ववर्ती वर्षको राज्यको कर प्राप्तिको तीन गुणाभन्दा धेरै हुनुहुने छैन”, भनी निर्दिष्ट गर्दछ। लेखापरीक्षणमा, सिक्किम सरकारले विद्युत विभागद्वारा एसपीआइसीएल मार्फत् एसयुएलसित सम्बन्धित गतिविधिको निम्ति लिइएको ऋणका लागि प्रत्याभूति प्रदान गरेको उजागर भयो। यस सम्बन्धमा अवलोकन तल चर्चा गरिएका छन्।

एसयुएलद्वारा कार्यान्वित टिस्टा चरण-III परियोजना ₹14,000 करोडको लागतमा शुरुवात गरिएको थियो। परियोजनाको वित्तपोषण, सिक्किम विद्युत निवेश निगम लिमिटेड (एसपीआइसीएल) मार्फत् सिक्किम सरकारको 26 प्रतिशत ईक्विटी निवेश र 74 प्रतिशत ऋणको रूपमा गरिएको थियो। ऋणको अंश शुरुमा ब्याङ्कहरूको परिसङ्घद्वारा प्रदान गरिएको थियो, जसलाई पछि दुई केन्द्रिय सार्वजनिक उपक्रम ग्रामीण विद्युतिकरण निगम लिमिटेड (आरईसी) र पीएफसीद्वारा अधिग्रहण गरिएको थियो। मार्च 2022 सम्म ऋणतर्फ बक्यौती रकम ₹9,397.33 करोड रहेको थियो।

बक्यौती ऋणका विरुद्ध, सिक्किम सरकारले ₹9,397.33 करोड ऋणको मियाद पूरा भएसम्मका लागि ₹375 करोडको सतत प्रत्याभूति प्रदान गरेको थियो।

सिक्किम सरकारले एसयुएलमा ईक्विटी निवेशको निम्ति पीएफसीबाट लिइएको ऋणका (₹2700,39 करोड) लागि ₹225 करोडको परिचर्री प्रत्याभूति प्रदान गरेको थियो। यसका साथै सिक्किम ऊर्जा लिमिटेडद्वारा ग्रामीण विद्युतिकरण निगम र पीएफसीबाट लिएको ₹9,595.68 करोड बराबर ऋणका लागि सिक्किम सरकारले ₹375 करोडको सतत प्रत्याभूति प्रदान गरेको थियो।

04 अक्टोबर, 2023 मा, टिस्टा घाटीमा (टिस्टा-III परियोजनाको माथिल्लो भाग, उत्तर सिक्किम) हिमताल विस्फोटका कारण बाढीले सिक्किम ऊर्जाको पूर्वाधार (बाँध) क्षतिग्रस्त पारेको हुँदा परियोजनाबाट सिर्जना हुने राजस्व अब ऋण शोधनको निम्ति उपलब्ध हुनेछैन। यस परिस्थितिमा, सिक्किम सरकारले बजेटिय सहयोगद्वारा प्रत्याभूति बाध्यता जुटाउनुपर्नेछ वा वर्तमान परिस्थितिबाट पार पाउन अन्य विकल्प खोज्नुपर्नेछ।

31 मार्च, 2023 सम्म, यस सम्बन्धमा एसयुएल र एसपीआइसीएलको बक्यौती देनदारी निम्न प्रकार रहेका थिए :

एसपीआइसीएल र एसयुएलको देनदारी अनि प्रत्याभूति

कम्पनी	देनदारी (31/03/2023 सम्म)	ऋणदाता	उद्देश्य	प्रत्याभूति
एसपीआइसीएल	₹ 3,237.46 करोड	पीएफसी/ एसबीएस	परियोजनाको 26 प्रतिशत ईक्विटी अंश	₹ 225 करोड परिचर्री प्रत्याभूति
एसयुएल	₹ 7,725.27 करोड	पीएफसी/ आरईसी	परियोजनाको 74 प्रतिशत अंश	₹ 375 करोड सतत प्रत्याभूति.

लेखापरीक्षाद्वारा एसयुएलको ऋण अंशको सम्बन्धमा देनदारीको पुनर्भुक्तानीको लागि एसयुएलको क्षमताबारे जाँचबुझ गरियो। कम्पनीले आफूमाँग उपलब्ध धनराशिबाट (₹ 850 करोड) निकट भविष्यमा पुनर्भुक्तानी गर्ने जनायो। रहल रकमका लागि कम्पनीले ऋणदाताहरूबाट अधिस्थगन (अप्रैल 2024) र छूट दरको माग गरेको छ। त्यस्ता कुनै छूटको अभावमा, राज्य सरकारले ऋण पुनर्भुक्तानी नभएसम्म प्रदान गरेको ₹ 375 करोडको सतत प्रत्याभूतिले पुनर्भुक्तानीको सम्भावित भार वहन गर्नेछ।

एसपीआइसीएलको सम्बन्धमा, वर्ष 2022-23 का लागि लेखा बहीको विश्लेषण गर्दा, कम्पनीसँग सिक्किम सरकारको पक्षमा लिएको ऋणको पुनर्भुक्तानीका लागि आफ्नो कुनै आरक्ष्य वा आधिक्य नरहेको उजागर भयो। यसो हुँदा, ₹ 3,237.46 करोड बराबर रहल बक्यौती देनदारी रकम पुनर्भुक्तानीको भार राज्य सरकारमाथि आइपर्नेछ, जसले ऋण पुनर्भुक्तान नभएसम्मका लागि ₹ 225 करोडको परिचर्री प्रत्याभूति प्रदान गरेको छ।

* भारतीय अनुबन्ध ऐन 1872 को अनुभाग 129 मा, “सतत प्रत्याभूतिलाई शृङ्खलागत लेनदेनमाथि विस्तार हुने प्रत्याभूति” भनी उल्लेख गरिएको छ।

तथापि, राज्य सरकारले यस जानकारीलाई वित्त लेखा 2021-22 को उद्देश्यका लागि प्रस्तुत गरेको थिएन। यसको परिणामस्वरूप, राज्य सरकारद्वारा प्रदान गरिएको ₹ 9,397.33 करोड बराबर बक्यौती प्रत्याभूतिको न्यूनोक्ति हुनपुगेको थियो।

यस विषयलाई वर्ष 2021-22 को निम्ति राज्यको वित्त व्यवस्थामाथि लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा (परिच्छेद 2.8.1(क) उल्लेख गरिएको छ।

3.8 समुचित रूपमा लेखा बही कायम नगर्नुको परिणामस्वरूप ₹ 92.27 करोड लेखाकरण नहुनु

सिक्किमको विद्युत विभागले विभिन्न आइपीपीबाट राजशुल्क स्वरूप ₹ 1,325.69 करोड कमाएको थियो, जसमध्ये ₹ 1,105.47 करोड प्रयोग गरी रहल विभागले राखेको थियो, जुन परिशिष्ट 3 मा विस्तार गर्नका साथै पूर्ववर्ती परिच्छेद 3.2 मा टिप्पणी गरिएका छन्। विद्युत विभागद्वारा कायम समुचित लेखाबहीको अभावमा, लेखापरीक्षाद्वारा ₹92.27 करोडको उपयोग वा अस्तित्व निधो गर्नसकिएन, जुन तालिका 3.8 मा विस्तार गरिएका छन्।

तालिका 3.8: आइपीपीहरूबाट प्राप्त राजशुल्क राजस्वको विवरण तथा 31 मार्च 2022 सम्म त्यसको उपयोग (₹ करोडमा)

विवरण		रकम
आइपीपीहरूबाट राजशुल्कका रूपमा सङ्कलित कूल राजस्व		1,325.69
उपयोग		
सीएफएसमा विप्रेषित		220.22
ऋण पुनर्भुक्तानी		977.39
सिबिनलाई भुक्तानी		11
डेमवेलाई भुक्तानी		5.12
विद्युत विभागद्वारा कायम (एफडीमा)	आइडीबीआइ	8.10
	ब्याङ्क अक् इण्डिया	3.38
विद्युत विभागद्वारा कायम (ब्याङ्क शेषमा)	आइडीबीआइ	8.18
	ब्याङ्क अक् इण्डिया	0.03
लेखापरीक्षामा पत्तो लगाउन नसकिएको शेष रकम		92.27

सिक्किमको विद्युत विभागले प्राप्त अनि व्ययको अभिलेख कायम गर्न स्थापित प्रक्रिया पालन गरेको थिएन। यसो हुँदा, आइपीपी अनुसार प्राप्त, व्यय, नगद बही तथा भाउचरको अभिलेखको अभावमा ₹92.27 बराबर रकम पत्तो लगाउन सकिएन।

निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त 2023), सिक्किमको विद्युत विभागका सचिवले लेखापरीक्षण अवलोकन स्वीकार गर्दै लेखाबही समायोजन गर्न सनदी लेखापाल खटाएको जनाए।

3.9 निष्कर्ष

सिक्किमको विद्युत विभागले सरकारी राजस्वको व्यवहारको सम्बन्धमा भारतीय संविधानद्वारा आज्ञापित वित्तीय नियमका साथै राज्य सरकारको वित्तीय नियम अनि अधिनियमहरूको उल्लङ्घन गरेको थियो। विद्युत विभागले राज्यको राजकोषमा बक्यौती राजस्व विभिन्न गतिविधि जस्तै ऋणको पुनर्भुक्तानी एवं अन्य विविध व्ययमाथि अपयोजित गरेको थियो। यस्तो काम राजशुल्क राजस्वलाई सरकारी लेखादेखि बाहिर राखी गरिएको थियो। यसका साथै विद्युत विभागले विधानपालिकाको अनुमोदनबिना ₹ 3,130.09 करोड कर्जा लिएको थियो। यसको परिणामस्वरूप धेरै मामिलामा अनियमितता भएको थियो, जस्तै ऋण पुनर्गठनका लागि सल्लाहकारलाई शङ्कास्पद ₹11 करोडको भुक्तानी, अरुणचाल प्रदेशमा परिसमापन अन्तर्गत रहेको परियोजनामा निवेश आदि।

यसबाहेक, विद्युत विभागले यी लेनदेनका लागि समुचित रूपमा लेखा बही कायम गरेको थिएन भने विभागद्वारा कायम तथ्याङ्कको सत्यनिष्ठा पनि शङ्कास्पद पाइएको थियो, जसले लेखापरीक्षालाई धेरै मामिलामा विभागको राजस्वबारे निर्णायक सहमति तय गर्न बाधित तुल्याएको थियो।

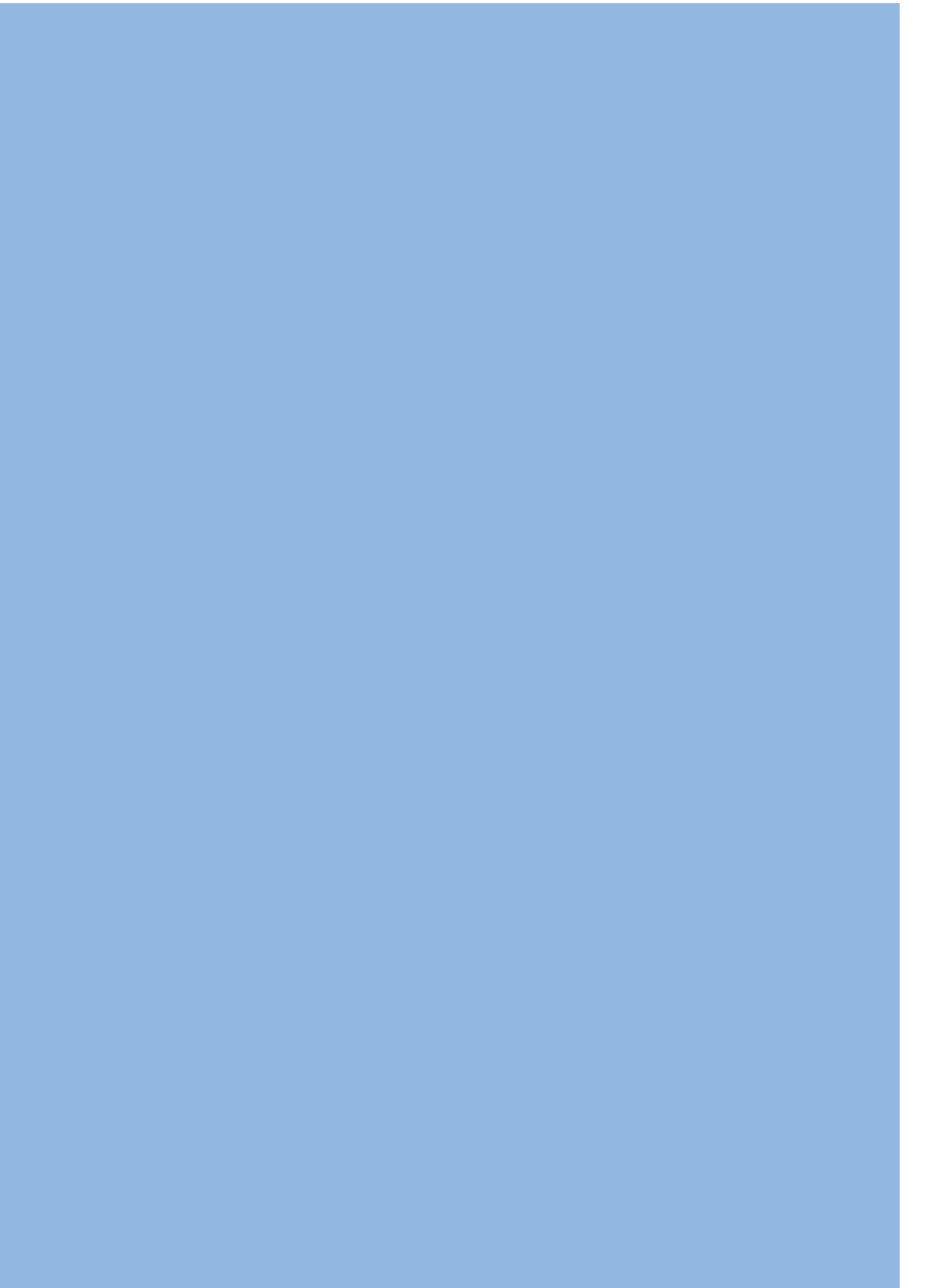
3.10 सिफारिश

- सिक्किमको विद्युत विभागले सबै प्राप्ति अनि व्यय राज्यको सञ्चित निधिमाफर्त प्रवाहित गर्नुपर्नेछ।
- राज्य सरकारले आइपीपीहरूबाट प्राप्त सबै राजशुल्क संविधानको प्रावधान अनुपालन गर्दै सीएफएसमा जमा हुने सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।
- राज्य सरकारले विद्युत विभागलाई कुनै बाधा अनि विलम्बबिना विद्युतको कारोबारका लागि तत्काल धनराशि उपलब्ध हुने सुनिश्चित गर्न संस्थागत तन्त्र प्रदान गर्नुपर्नेछ।
- राज्य सरकारले राजशुल्क सीएफएसमा जमा गराउन तत्काल कदम चाल्नका साथै ऋण शोधनमाथि प्रतिकूल प्रभावबाट जोगिन सम्झौता अनुरूप तरिकाले बजेटिय सहयोग प्रदान गर्नुपर्नेछ।
- 04 अक्टोबर 2023 को हिमताल विस्फोटका कारण बाढीपछि टिस्टा-III जलविद्युत परियोजना पूर्णरूपले क्षतिग्रस्त भएको कुरालाई ध्यानमा राख्दै जलविद्युत परियोजनाको निम्ति लिइएको ऋणका लागि प्रत्याभूतिदाता भएको हैसियतमा ऋण देनदारी चुकाउन प्राथमिकताका साथ योजना बनाउन लगायत परियोजनाको पुनरूद्धारका लागि वित्तपोषणको विकल्प खोज्नुपर्नेछ।
- विद्युत विभागले आइपीपीहरूबाट बक्यौती राजस्वको सटीक आकलन अनि तुरुन्तै प्राप्ति साथै, यदि भए, बक्यौती राशि असुली गर्न एसओपी तयार गर्नुपर्नेछ।
- विद्युत विभागले धेरै लामो समयदेखि बक्यौती राजशुल्क राजस्व असुल नगरिएको सम्बन्धमा सम्बन्धित अधिकारी विरुद्ध दायित्व तय गर्नुपर्नेछ।
- विद्युत विभागले समुचित लेखा बही कायम गरी समयबद्ध तरिकाले आफ्नो राजस्व समायोजित गरी परिशुद्धता कायम गर्नुपर्नेछ।
- विद्युत विभागले विभिन्न आइपीपीबाट प्राप्त राजशुल्कको तुरुन्तै प्रमाणिकरण गरी बक्यौती राजशुल्क शेष असुल गर्नुपर्नेछ।

अध्याय IV

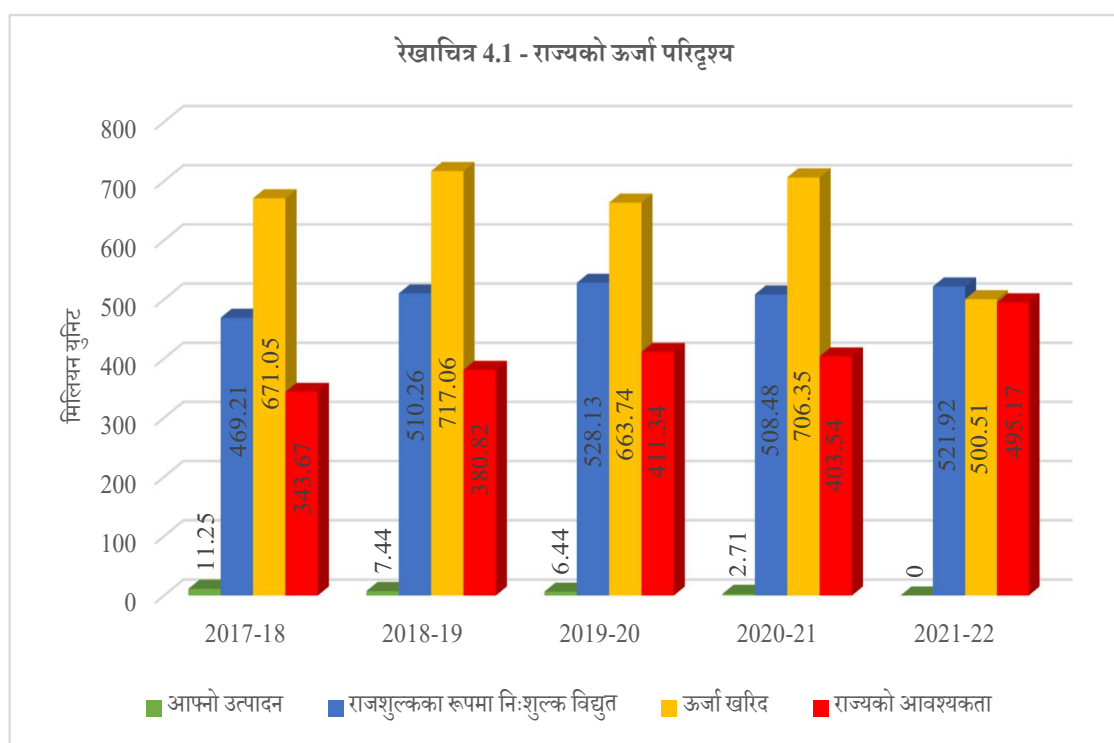
उर्जा प्रबन्धन

अध्याय IV: ऊर्जा प्रबन्धन

4.1 राज्यमा ऊर्जाको परिदृश्य

सिक्किमले विद्युत विभाग तथा सिक्किम विद्युत विकास निगम (एसपीएसई)-द्वारा परिचालित लघु जलविद्युत परियोजनाहरूबाट विद्युत उत्पादन गर्दछ। बृहत् जलविद्युत परियोजनाहरू स्वतन्त्र विद्युत उत्पादकहरूले परिचालन गर्दछन्। लघु जलविद्युत परियोजनाका साथमा एनएचपीसीको स्वामित्व रहेको दुई आइपीपीद्वारा उत्पादित ऊर्जा राज्यभित्र खपत गरिन्छ। शुरु गरिएका रहल परियोजनाहरूबाट उत्पादित ऊर्जा राज्य बाहिर बिक्री गरिन्छ। यसबाहेक, विद्युत विभागले घरेलु खपतका लागि राज्य बाहिरका सीपीएसयु/ अन्य उत्पादकबाट ऊर्जा उपार्जन गरी खरिद गरिएको अत्यधिक ऊर्जा विद्युत विनिमयमा कारोबार गर्दछ। राज्यमा ऊर्जाको उपलब्धता, राज्य बाहिरबाट खरिद तथा विगत पाँच वर्षमा खपत सम्बन्धी परिदृश्य रेखाचित्र 4.1 मा दिइएका छन्।

(स्रोत : पीडीएसको तथ्याङ्क)

रेखाचित्र 4.1 बाट, विगत पाँच वर्षमा राज्यको वार्षिक ऊर्जा आवश्यकता 343.67 एमयुदेखि 495.17 एमयु रहेको देखिन्छ। सम्बन्धित अवधिमा, परिचालन शुरु भएका आइपीपीहरूबाट राजशुल्कका रूपमा निःशुल्क विद्युतको उपलब्धता 469.21 एमयुदेखि 528.13 एमयु रहेको थियो। विद्युत विभागले अतिरिक्त रूपमा राज्य बाहिरबाट 500.51 एमयुदेखि 717.06 एमयुसम्म ऊर्जा खरिद गरेको थियो। ऊर्जाको खरिद, नियोजन तथा आकलन सम्बन्धी लेखापरीक्षण परिणाम अनुवर्ती परिच्छेदहरूमा चर्चा गरिएका छन् :

4.1.1 ऊर्जा आवश्यकताको अनुचित नियोजन एवं पूर्वानुमान

विद्युत विभागले विद्युत खरिद सम्झौताको (पीपीए) आधारमा पूर्वी क्षेत्रका सीपीएसयु/ अन्य उत्पादकबाट ऊर्जा उपार्जन गर्दछ। वर्ष 2000 देखि 2013 सम्म विद्युत विभागले 19 विद्युत उत्पादकसँग²⁹ (एनटीपीसी-15; एनएचपीसी-2 र एसपीएसयु-2) विद्युत खरिद सम्झौता (पीपीए) गरेको थियो। यसमध्ये, 18.96 एमडब्लु आबन्टन भएका दुईवटा पीपीए³⁰ मार्च 2021 मा सुपूर्द गरियो। उपलब्ध गराइएको अभिलेख अनुसार, अझ प्रभावी रहेको वर्ष 2000 भन्दा अघि गरिएको पीपीएबाट 15.99 एमडब्लुका³¹ अतिरिक्त मार्च 2022 सम्म 109.94 एमडब्लु सामेल 6 वटा विद्युत केन्द्रबाट³² ऊर्जा प्राप्त गरिरहेको थियो, जुन परिशिष्ट-4 मा विस्तार गरिएका छन्। यो ऊर्जा राज्यभित्र खपतको निमित्त खरिद गरिएको थियो। सीपीएसई/ अन्य उत्पादकबाट खरिदका अतिरिक्त, राजशुल्कका रूपमा पाँचवटा आइपीपीबाट निःशुल्क विद्युत उपलब्ध थियो, जुन तालिका 4.1 मा विस्तार गरिएका छन्।

तालिका 4.1: 2017-18 देखि 2021-22 सम्म निःशुल्क विद्युत उपलब्ध गराउने एचईपीको विवरण

क्र.स	एचईपीको नाम	विकासकर्ता	क्षमता (एमयु)	वाणिज्यिक परिचालनको मिति	राजशुल्कको स्वरूप
1	रङ्गीत चरण III	एनएचपीसी	60	फरवरी 2000	निःशुल्क विद्युत
2	टिस्टा चरण V	एनएचपीसी	510	मार्च 2008	निःशुल्क विद्युत
3	जोरथाड लूप	दान्स ईनर्जी	97	सेप्टेम्बर 2015	निःशुल्क विद्युत ³³
4	डिक्कु	स्नेहा काइनेटिक	96	अप्रैल 2017	
5	टाशीडिड	शिगा ईनर्जी	97	अक्टोबर 2017	

वर्ष 2019-20 देखि 2021-22 को अवधिमा मासिक ऊर्जाको आवश्यकता तथा उपलब्ध निःशुल्क विद्युत तालिका 4.2 मा दिइएका छन्।

तालिका 4.2: मासिक ऊर्जा आवश्यकता तथा राजशुल्कबाट प्राप्त निःशुल्क विद्युत

(मिलियन युनिटमा)

महिना	2019-20			2020-21			2021-22		
	आन्तरिक खपत	राजशुल्कका रूपमा उपलब्ध कूल निःशुल्क विद्युत	आधिक्य/ घाटा	आन्तरिक खपत	राजशुल्कका रूपमा उपलब्ध कूल निःशुल्क विद्युत	आधिक्य/ घाटा	आन्तरिक खपत	राजशुल्कका रूपमा उपलब्ध कूल निःशुल्क विद्युत	आधिक्य/ घाटा
अप्रैल	33.93	35.64	1.71	24.69	28.09	3.40	31.32	24.82	-6.50
मई	30.56	58.56	28.00	26.84	51.31	24.47	34.62	48.27	13.65
जून	29.9	61.38	31.48	37.06	67.98	30.92	35.92	56.01	20.09
जुलाई	34.33	73.14	38.81	22.12	75.48	53.36	39.26	75.60	36.34
अगस्त	34.7	72.47	37.77	32.55	70.62	38.07	39.67	78.78	39.11
सेप्टेम्बर	34.71	73.96	39.25	30.85	70.17	39.32	43.54	74.09	30.55
अक्टोबर	32.99	62.60	29.61	32.57	55.78	23.21	39.84	60.95	21.11

²⁹ अतिरिक्त रूपमा, वर्ष 2000 भन्दा अघि पाँचवटा पीपीए गरिएको थियो, जसमध्ये 3 वटा पीपीए मार्च 2021 मा सुपूर्द गरियो।

³⁰ काहलगाउँ-II (4.95 एमडब्लु) दालीपल्ली सुपर थर्मल पावर स्टेशन (एसटीपीएस) (14.01 एमडब्लु)

³¹ छुका पीटीसी (5.99 एमडब्लु) र रम्मा (10 एमडब्लु)

³² एसपीडीसी (10 एमडब्लु), बारहा एसटीपीएस (20 एमडब्लु), रङ्गीत-IV एनचपीसी (8 एमडब्लु), टिस्टा-V एनएचपीसी (67.27 एमडब्लु), नबीनगर टीपीएस (3.60 एमडब्लु), कटवा एसटीपीएस (1.07 एमडब्लु)

³³ परियोजनाबाट राजशुल्क निःशुल्क विद्युतका रूपमा प्राप्त गरी 2020-21 सम्म विद्युत विनिमयमा व्यापार गरिन्थ्यो, जसपछि राज्यमा खपत गर्न थालियो।

महिना	2019-20			2020-21			2021-22		
	आन्तरिक खपत	राजशुल्कका रूपमा उपलब्ध कूल निःशुल्क विद्युत	आधिक्य/घाटा	आन्तरिक खपत	राजशुल्कका रूपमा उपलब्ध कूल निःशुल्क विद्युत	आधिक्य/घाटा	आन्तरिक खपत	राजशुल्कका रूपमा उपलब्ध कूल निःशुल्क विद्युत	आधिक्य/घाटा
नोभेम्बर	35.61	29.08	-6.53	36.67	26.13	-10.54	41.52	36.07	-5.45
दिसम्बर	36.16	17.41	-18.75	33.34	18.75	-14.59	51.34	19.39	-31.95
जनवरी	37	14.59	-22.41	37.92	14.61	-23.31	44.34	13.30	-31.04
फरवरी	36.15	11.99	-24.16	45.56	12.87	-32.69	47.21	11.24	-35.97
मार्च	35.3	17.31	-17.99	43.37	16.69	-26.68	46.59	23.40	-23.19
कूल	411.34	528.13	116.79	403.54	508.48	104.94	495.17	521.92	26.75

(स्रोत : पीडीएस)

तालिका 4.2 बाट, राज्यभित्र खपतको निम्ति मासिक ऊर्जाको कमी उपलब्ध निःशुल्क विद्युतभन्दा धेरै रहेको देखिन्छ, जुन प्रत्येक वर्ष नोभेम्बरदेखि मार्चसम्म 5.45 एमयुदेखि 35.97 एमयुबीच रहेको थियो। राज्यमा विद्युतको चरम माग 33.34 एमयु (दिसम्बर 2020) देखि 51.34 एमयु (दिसम्बर 2021) सम्म रहेको थियो, जुन प्रत्येक वर्ष नोभेम्बरदेखि मार्चसम्म हुने गथर्यो भने वर्षको रहल अवधिमा सिक्किममा ऊर्जाको अत्यधिकता रहने गर्दछ। तथापि विद्युत विभागद्वारा वर्ष 2019-20, 2020-21 र 2021-22 मा सीपीएसयु/ अन्य उत्पादकबाट क्रमशः 663.74 एमयु, 706.35 एमयु र 500.51 एमयु ऊर्जा खरिद गरिएको थियो। यी सबै तीन वर्षमा पीएसयु/ अन्य उत्पादकबाट विद्युतको खरिद, उपलब्ध निःशुल्क विद्युत समायोजित गर्नुअघि पनि, राज्यको कूल वार्षिक खपतभन्दा बढी रहेको थियो। वर्ष 2006 पछि पीपीए तय गरिएका 14 विद्युत परियोजनामध्ये, एउटा पीपीए लेखापरीक्षणको निर्देशमा सुपूर्द³⁴ गरिएको थियो भने मार्च 2022³⁵ सम्म 89.94 एमडब्लु प्राप्त गर्दै चारवटा परिचालनमा रहेको थियो। रहल पीपीए निकट भविष्यमा परिचालनमा आउनेछन्, जसले राज्यमा उपलब्ध अत्यधिक विद्युतमा थप वृद्धि गर्नेछ।

वर्ष 2019-20, 2020-21 र 2021-22 मा क्रमशः 411.34 एमयु, 403.54 एमयु तथा 495.17 एमयु आवश्यकताका विपरीत राज्यको जलविद्युत परियोजना (एचईपी)/ आइपीपीबाट 528.13 एमयु, 508.48 एमयु

परिच्छेदमा चर्चा गरिए अनुरूप, आइपीपीबाट राज्यलाई उपलब्ध कूल ऊर्जाको हिसाब गर्न, निःशुल्क विद्युतका रूपमा राजशुल्कमाथि विचार गरिएको थियो। विश्लेषण अनुसार, राज्यमा कार्यपरिचालन शुरु भएका आठ परियोजनामध्ये, केवल पाँचवटामाथि विचार गरिएको थियो, जसबाट विभागले निःशुल्क विद्युत प्राप्त गर्दछ। रहल तीनवटा परियोजनाबाट (टिस्टा-III, छुजाचेन र रोडनीछु) राजशुल्क नगद रूपमा प्राप्त गरिने हुँदा, यी परियोजनालाई तालिका 4.2 मा विश्लेषणको निम्ति लिइएका छैनन्।

विद्युत विभागले (नोभेम्बर 2023), एसयुएलका अतिरिक्त, सिक्किम सरकारले राज्यको आवश्यकता पूरा गर्न राजशुल्कका रूपमा निःशुल्क विद्युत प्राप्त गर्ने अन्य दुईवटा जलविद्युत परियोजना (डिक्चु र टिस्टा-V) पनि अक्टोबर 2023 को हिमताल विस्फोटबाट बाढीका (जीएलओएफ) कारण बन्द भएको जनायो। सोही अनुरूप, कमी पूरा गर्न, विद्युत मन्त्रालयले एक वर्षको अवधिका लागि फरक्का I र II बाट 77 एमडब्लु विद्युत आबन्तित गरेको छ।

³⁴ दालीपल्ली सुपर थर्मल पावर स्टेशन-1 (14.01 एमडब्लु) मार्च 2021 मा

³⁵ रङ्गीत-IV एनएचपीसी (8 एमडब्लु), टिस्टा-IV एनएचपीसी (67.27 एमडब्लु), नबीनगर थर्मल पावर स्टेशन (3.60 एमडब्लु) र कटवा सुपर थर्मल पावर स्टेशन (1.07 एमडब्लु)

र 521.92 एमयु ऊर्जा निःशुल्क विद्युतको रूपमा उपलब्ध रहेको थियो। यसो हुँदा, पीपीएको माध्यमद्वारा राज्यको आवश्यकताभन्दा धेरै विद्युतको खरिद जरुरी थिएन। त्यस्ता पीपीएमा हस्ताक्षर गर्नुको विवेक अनि प्रभाव सम्बन्धी लेखापरीक्षण अवलोकन अनुवर्ती परिच्छेदमा चर्चा गरिएका छन्।

4.1.1.1 आवश्यकताको समुचित आकलन नगरी पीपीएमा हस्ताक्षर

अभिलेखहरूको लेखापरीक्षण समीक्षा गर्दा, 20 देखि 25 वर्षको अवधिका लागि (टिस्टा-V र रङ्गीत-IV, बाहेक, जहाँ नविकरण गरिए पाँच वर्षका लागि शुरुवाती सम्झौता गरिएको थियो भने यदि नविकरण नगरिए विद्यमान सम्झौता नविकरण नगरिएसम्म जारी रहने थियो), 10 वटा पीपीएमा वर्ष 2007 भन्दा अगि नै हस्ताक्षर गरिएको थियो, जसले राज्यका लागि 114 एमडब्लु³⁶ विद्युतको उपलब्धता सुनिश्चित गर्दछ। यो विद्युतको कमी पूर्ति गर्न पर्याप्त थियो (2021-22 मा हिउँदको मौसममा अधिकतम 35.97 एमयु, अर्थात् नोभेम्बरदेखि मार्चसम्म)। यसका साथै वर्ष 2005 मा, राज्यलाई 144 एमडब्लु निःशुल्क विद्युत प्रदान गर्ने एसयुएल (पूर्ववर्ती टीयुएल) (1200 एमडब्लु) लगायत राज्यमा अन्य प्रमुख विद्युत परियोजना जस्तै छुजाचेन (110 एमडब्लु, 2013 मा कार्यपरिचालन शुरु), टाशीडिड (96 एमडब्लु, अक्टोबर 2017 मा कार्यपरिचालन शुरु) आदिसँग कार्यान्वयन सम्झौतामा हस्ताक्षर गरिएको थियो। यसो हुँदा कार्यान्वयन सम्झौताको निम्ति दायी विद्युत विभाग, राज्यले उत्पादन क्षमतामा व्यापक रूपमा निवेश गरिरहेको विषयमा अवगत रहेको थियो, जसले खपत आवश्यकतामा कुनै प्रकारको वृद्धिलाई पूर्ति गर्ने भएको हुँदा, 20 देखि 25 वर्षसम्मको लामो अवधिका लागि पीपीएमा हस्ताक्षर गर्नु विवेकसम्मत थिएन।

विद्युत विभागले वर्ष 2007 पछि थप 14 वटा पीपीएमा हस्ताक्षर गरी कार्यपरिचालन शुरु भएका चारवटा विद्युत³⁷ उत्पादन केन्द्रबाट अतिरिक्त 89.94 एमडब्लु ऊर्जा प्राप्त गरिरहेको छ। सबै पीपीएमा 20 देखि 25 वर्षको अवधिका लागि हस्ताक्षर गरिएको थियो भने यसबाट बीचमै बाहिरिए दण्डीय प्रावधान पनि सामेल गरिएको थियो। यसको परिणामस्वरूप, विद्युत विभागसँग पीपीएहरूबाट बढी मात्रामा विद्युतको अत्यधिकता रहेको थियो, जुन विभागले विद्युत विनिमयमा घाटा बेहोर्दै बेच्नुपरेको थियो।

यसका साथै, विद्युत विभागले 03 दिसम्बर 2010 को दिन, विद्युत विनिमयमा अत्यधिक ऊर्जाको बिक्रीका लागि विद्युत विनिमय कारोबारी रहेको अरुणाचल प्रदेश विद्युत निगम प्रा. लिमिटेड (एपीपीसीएल) सँग सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेको थियो। यस सम्झौताले महत्त्व बोक्दछ कारण यसले विद्युत विभागसँग दिसम्बर 2010 तिरै अत्यधिक ऊर्जा उपलब्ध रहेको इङ्गित गर्दछ। यसो हुँदाहुँदै पनि, दिसम्बर 2010 पछि विभिन्न विद्युत उत्पादकसँग चारवटा थप पीपीएमा³⁸ हस्ताक्षर गरिएको थियो, जसले दीर्घकालीन नयाँ पीपीएमा हस्ताक्षर गर्नअघि विद्युत विभागले ऊर्जा आवश्यकताको समीक्षा गर्न अपेक्षित सम्यक् तत्परता नदेखाएको स्पष्ट हुँदछ। लेखापरीक्षण समीक्षामा, वर्ष 2014-21 को अवधिमा विद्युतको औसत प्रति युनिट खरिद लागत विद्युत विनिमय बजारमा ₹2.93 प्रति युनिटको औसत बिक्री दरभन्दा उच्च रहेको प्रकाशमा आयो।

³⁶ एमयु = $114 \text{ एमडब्लु} * 24 * 365 * 0.5 / 1000 = 449.32$ एमयु, जहाँ पीएलएफ = 50% वा 0.5.

³⁷ दार्लीपल्ली - 14.01 एमडब्लु, रङ्गीत - 8 एमडब्लु, कटवा - 1.07 एमडब्लु र टिस्टा-V- 67.27 एमडब्लु

³⁸ दार्लीपल्ली सुपर थर्मल, गजमारा, कटवा र नबीनगर

यस अर्थमा, दीर्घकालीन पीपीएमा हस्ताक्षर गर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट सम्यक् तत्परता, नियोजन र दूरदर्शिताको कमी रहेको हुँदा सिक्किम सरकारले घाटा बेहोर्नुपरेको थियो, जुन अनुवर्ती परिच्छेदहरूमा चर्चा गरिएका छन्।

4.1.1.2 विद्युतको कारोबारमा ₹ 266.64 करोड घाटा

तालिका 4.1 बाट, विद्युत विभागसँग वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा 2,538 एमयु ऊर्जा राजशुल्क स्वरूप प्राप्त निःशुल्क विद्युतका रूपमा उपलब्ध रहेको देखिन्छ। उपलब्ध 2,538 एमयुमध्ये, विद्युत विभागलाई 2,034.54 एमयु घरेलु खपतका लागि उपयोग गर्दै 503.46 एमयु अत्यधिक उपलब्ध रहेको थियो। तथापि, परिच्छेद 4.1.1 मा चर्चा गरिए अनुसार 24 वटा पीपीएमा हस्ताक्षर गरिएको हुँदा, विद्युत विभागले आफ्नो आवश्यकताभन्दा धेरै ऊर्जा विभिन्न विद्युत उत्पादकबाट (3,161.67 एमयु) खरिद गरी विद्युत विनिमयको माध्यमद्वारा बिक्री गर्न बाध्य भएको हुँदा घाटा बेहोर्नुपरेको थियो, जुन तल चर्चा गरिएका छन् :

(क) अत्यधिक विद्युत खरिद

वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधिमा राज्यको ऊर्जा आवश्यकता 2,034.54 एमयु रहेको थियो। राज्यको ऊर्जा आवश्यकताभन्दा 25 प्रतिशत बढी हिसाब गर्दा यो 2,543.18 एमयु बन्नपुग्दछ। उक्त अवधिमा, राज्यलाई राजशुल्कका रूपमा उपलब्ध निःशुल्क विद्युत 2,538 एमयु रहेको थियो। यसो हुँदा, वर्ष 2021-22 बाहेक, प्रत्येक वर्ष अलग रूपमा वास्तविक आवश्यकतामा 25 प्रतिशत थप्दा पनि, उपलब्ध निःशुल्क विद्युत राज्यको आवश्यकता पूरा गर्न पर्याप्त थियो, जुन तालिका 4.3 मा विस्तार गरिएका छन्।

तालिका 4.3: ऊर्जा आवश्यकताको तुलनामा खरिद आवश्यकता दर्शाउने विवरण

(एमयुमा)

वर्ष	आन्तरिक आवश्यकता	वास्तविकमा 25 प्रतिशत थपेपछि आवश्यकता	उपलब्ध निःशुल्क विद्युत	खरिद गरिएको ऊर्जा	आवश्यक खरिद	अत्यधिक ऊर्जा खरिद (5-6)
1	2	3	4	5	6	7
2017-18	343.67	429.59	469.21	671.05	0	671.05
2018-19	380.82	476.03	510.26	717.06	0	717.06
2019-20	411.34	514.18	528.13	663.74	0	663.74
2020-21	403.54	504.43	508.48	706.35	0	706.35
2021-22	495.17	618.96	521.92	500.51	97.04	403.47
कूल	2034.54	2543.18	2538.00	3258.71	97.04	3161.67

(स्रोत : पीडीएस)

माथिको तालिकाबाट, वर्ष 2021-22 बाहेक, बाहिरी स्रोतबाट ऊर्जा खरिद गर्न कुनै आवश्यकता नरहेको देखिन्छ। तथापि, पीपीएका कारण, विद्युत विभागले विभिन्न विद्युत उत्पादकलाई अनावश्यक 3,161.67 एमयु ऊर्जाको निमित्त भुक्तानी गर्नुपरेको थियो। विद्युत भण्डारण गर्न नमिल्ने हुँदा, विद्युत विभागले त्यसलाई विद्युत विनिमयमा बिक्री गर्नुपरेको थियो। विनिमयमा औसत खरिद अनि बिक्री दर तालिका 4.4 मा दिइएका छन्।

तालिका 4.4: विद्युत खरिद अनि बिक्रीमा घाटा

विवरण	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
विद्युत खरिदको औसत दर (₹ प्रति युनिटमा)	3.52	3.40	3.95	2.96	4.71
औसत बिक्री दर (₹ प्रति युनिटमा)	2.10	2.13	2.28	3.90	4.24
विद्युतको कारोबारमा घाटा (₹ प्रति युनिटमा)	1.42	1.27	1.67	(+) 0.94	0.47
कारोबार गरिएको अत्यधिक विद्युत (खरिदबाट) (एमयु)	671.05	717.06	663.74	706.35	403.47
कारोबारमा कूल घाटा (₹ करोडमा)	95.29	91.06	110.84	(+) 66.39	18.96

(स्रोत : पीडीएस)

यसो हुँदा, विद्युत विभागले वर्ष 2020-21 बाहेक, विद्युत विनिमयमा प्रति युनिट बिक्रीमा ₹0.47 र 1.67 प्रति युनिटबीच घाटा बेहोर्नुपरेको। यस कारण, विद्युत विभागले वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 बीचको अवधिमा आवश्यकभन्दा बढी विद्युत खरिदमा ₹ 249.76 करोड घाटा बेहोरेको थियो। सम्पूर्ण लेनदेन (विद्युतको खरिदका साथै बिक्री) सरकारी लेखा बाहिर भएको हुँदा, परिणामी घाटा सरकारी लेखामा प्रतिबिम्बित थिएन जुन कारण विधानपालिकाको समीक्षाबाट जोगिएको थियो।

(ख) ब्याज भुक्तानी

विद्युत विभागले राज्यको बजेट आबन्तन मार्फत् सीपीएसयु/ अन्य उत्पादकबाट विद्युत खरिद गरेको थियो। बजेट आबन्तनका साथै अत्यधिक विद्युत बिक्रीको राजस्व उच्च खरिद लागत पूरा गर्न पर्याप्त नभएको हुँदा, कमी पूर्ति गर्न सिक्किम राज्य ब्याङ्क (एसबीएस) बाट कर्जा लिनुपरेको थियो। वर्ष 2021-22 मा समाप्त पाँच वर्षको अवधिमा, विद्युत विभागद्वारा एसबीएसबाट ₹ 225.07 करोड बराबर ओभरड्राफ्ट सुविधा प्राप्त गरिएको थियो। यसका साथै, सोही अवधिमा विद्युत विभागले ₹ 8.32 करोड बराबर ब्याज भुक्तानी गरी ऋण शोधन गरेको थियो। 31 मार्च, 2022 सम्म, ऋण खातामा ₹ 250.42 करोडको बक्यौती शेष रहेको थियो। विद्युत विभागको बजेट आवश्यकताको अन्तर सच्याउन कुनै कारवाही नगरिएको परिणामस्वरूप जोगाउन सकिने ₹ 8.32 करोड ब्याज भुक्तानी हुनगएको थियो।

(ग) दस्तुरी

विद्युत विभाग र एपीपीसीएलबीच गरिएको सम्झौता (दिसम्बर 2010) अनुसार, विद्युत विनिमय मार्फत् विद्युतको कारोबारको प्रभार/ दस्तुरी, विशेष दिनमा कूल लेनदेनको 0.75 प्रतिशत रहने तय गरिएको थियो। वर्ष 2017-18 देखि 2019-20 को अवधिमा, सिक्किमको विद्युत विभागद्वारा एपीपीसीएलको माध्यमद्वारा विद्युत विनिमयमा ₹ 1,142.24³⁹ करोड बराबर ऊर्जाको कारोबार गरियो। सम्झौता अनुसार, माथि उल्लेखित लेनदेनको दस्तुरी ₹ 8.56 करोड बन्दछ। यस अर्थमा, आवश्यकताको अव्यावहारिक आकलन तथा आवश्यकभन्दा बढी ऊर्जाको खरिदका कारण, विद्युत विभागले घाटा बेहोर्दै अत्यधिक विद्युत बेच्नुपरेको थियो, जसको निम्ति एपीपीसीएललाई ₹ 8.56 करोड दस्तुरी भुक्तान गरेको थियो।

³⁹ कूल कारोबार = ₹ 741.79 करोड (खरिद) + ₹ 400.45 करोड (बिक्री) = ₹ 1,142.24 करोड

(घ) विद्युत ब्याङ्किङ व्यवस्था आदिको कमी

विद्युत विभागसँग मईदेखि अक्टोबरको अवधिमा 13.65 एमयुदेखि 39.11 एमयुसम्म अन्यधिक ऊर्जा हुने गथर्यो भने फरवरी 2022 मा अधिकतम कमी 35.97 एमयु रहेको थियो। लेखापरीक्षणमा, दुई उपादेय/ राज्यले आधिक्य अनि कमीको मौसमी अन्तरलाई बराबर पार्न अन्य उपादेय/ राज्यसँग विद्युत ब्याङ्किङको व्यवस्था मिलाउने सम्भावनाको खोज गर्ने विद्युत विभागद्वारा कुनै प्रयास गरिएको अभिलेख उपलब्ध नरहेको उजागर भयो। यस्ता विद्युत ब्याङ्किङ वा विनिमय व्यवस्था भारतको प्रायः सबै उपादेयमा उपलब्ध छ भने तमिल नाडुमा यो वर्ष 1986 देखि नै चलिरहेको छ। वर्ष 2000 देखि 2021 बीच परिचालनमा आउने राज्य एचईपी/ आइपीपीहरूबाट राज्यले निःशुल्क विद्युत प्राप्त गर्ने विषयबारे अवगत हुँदाहुँदै पनि विद्युत विभागद्वारा 20 देखि 25 वर्षको अवधिका लागि पीपीएमा हस्ताक्षर गर्नु वित्तीय रूपमा अविवेकपूर्ण थियो। विद्युत विभागले राज्यमा जलविद्युत परियोजनाहरू सम्भावित रूपमा परिचालनमा आउने कुरालाई ध्यानमा राख्दै उपयुक्त निकास धाराका (विद्युत उत्पादकलाई पर्याप्त समयको सूचना दिँदै) साथमा लघुकालीन/ मध्यमकालीन पीपीएको योजना बनाउने सम्भावनाको खोज गरेन। विद्युत विभागले पाइपलाइनमा रहेका नयाँ पीपीएमा हस्ताक्षर गर्ने प्रक्रिया रोक्ने कुरामाथि विचार नगर्नका साथै आजको मितिमा परिचालनमा नरहेका 11 पीपीएमा आबन्टनलाई शून्य बनाउँदै अतिरिक्त विद्युत खरिदका कारण भावी घाटा घटाउन विद्युत मन्त्रालयलाई गुहार्ने विषयको पनि जाँचबुझ गरेको छैन।

- निकास विमर्श बैठकमा (अगस्त, 2023), विद्युत विभागका सचिवले सुखौरो मौसममा जलविद्युत परियोजनाबाट उत्पादन शून्य बराबर हुने हुँदा जलविद्युत भरपदो नरहेको र आधारभूत भार तापीय विद्युतबाट कायम गर्नुपर्ने जनाए। यस कारण, विद्यमान परिस्थितिलाई ध्यानमा राख्दै तापीय उत्पादकहरूसँग पीपीएमा हस्ताक्षर गरिएको हो। यसका साथै, विद्युत क्षेत्र जटिल विषय हुनका साथै स्पष्ट रूपमा पूर्वानुमान गर्नसकिने कुनै विधि नरहेको हुँदा, भावी भारको आकलन गर्न कुनै पूर्वानुमान/ अध्ययन नगरिएको पनि उनले जनाए। यसका अतिरिक्त, लेखापरीक्षण अवलोकनको आधारमा, विभागले 82.06 एमडब्लु तापीय विद्युत राष्ट्रिय तापीय विद्युत निगमलाई सुपूर्द (मार्च 2021) गरेको र ऊर्जा उपलब्धतामा कुनै प्रकारको कमीलाई वास्तविक समय बजार (आरटीएम)/ भारतीय ऊर्जा विनिमयबाट उपार्जन गरी प्रतिपूर्ति गरिरहेको पनि जनाए।

विद्युत विभागको उत्तर स्वीकार्य छैन कारण, वर्ष 2019-20 देखि 2021-22 सम्म तीन वर्षको अवधिमा विद्युत खरिदका लागि गरिएको पीपीए चरम आवश्यकता/ कमीभन्दा 17 गुणा धेरै रहेको थियो। यसका साथै, परिचालनमा रहेका यी पीपीएका अतिरिक्त, परिचालनमा आउन बाँकी रहेका थप 11 वटा उत्पादकसँग पनि पीपीए रहेको कुरालाई कसरी सम्बोधित गर्ने भन्ने विषयमा पनि विभाग मौन छ। परिचालनमा आएपछि, यी पीपीएले ऊर्जा आधिक्य बढाउनका साथै राज्यको ऊर्जा आधिक्यको विनिमयमा कारोबारबाट घाटा बढाउनेछ। विषयलाई सम्बोधित गर्न विद्युत ब्याङ्किङ सुविधा, अन्य प्रतिष्ठानसँग द्विपक्षीय व्यवस्था आदि जस्ता अन्य विकल्पमाथि काम गर्ने सम्बन्धमा कुनै कारवाही नगरिएको बारेमा पनि विद्युत विभाग मौन छ। अन्य राज्यमा यस्ता विकल्पले कैयौं वर्षदेखि काम गरिरहेको छ।

4.1.1.3 हिमताल विस्फोटको बाढीपश्चात्

हिमताल विस्फोटको बाढी (अक्टोबर 2023) तथा टिस्टा-III को व्यापक विध्वंसपछि, लेखापरीक्षणद्वारा राज्यमा ऊर्जाको उपलब्धताबारे परिदृश्य तथा राज्य सरकारद्वारा क्षतिग्रस्त परियोजनाको पुनर्बहालीका लागि कार्ययोजनाबारे सोधखोज गरियो। विद्युत विभागले हिमताल विस्फोटको बाढीका (जीएलओएफ) कारण 79 एमडब्लु विद्युतको न्यूनता/ कमी रहेको र विद्युत मन्त्रालयबाट यसको माग गरिएको जनायो। विद्युत मन्त्रालयले एनटीपीसी लिमिटेडको फरक्का I र II बाट 77 एमडब्लु विद्युत आबन्टित गरेको छ। यसका साथै, लेखापरीक्षणद्वारा सुझाइए अनुरूप, नोभेम्बर 2023 देखि अप्रैल 2024 सम्म ब्याङ्किङ माध्यमद्वारा विद्युतको परिदृश्य व्यवस्थापन गरिने पनि जनाएको छ।

4.2 निष्कर्ष

विद्युत विभागद्वारा ऊर्जा आवश्यकताको नियोजन तथा समुचित आकलनमा स्पष्ट कमी रहेको थियो भने दीर्घकालका लागि ऊर्जा आवश्यकताभन्दा धेरै ऊर्जा खरिदको निम्ति सीपीएसयु/ अन्यसँग सम्झौतामा हस्ताक्षर गरिएको थियो। ब्याज तथा दस्तुरी भुक्तानीका अतिरिक्त, यसरी उपार्जन गरिएको अत्यधिक ऊर्जा आढतीको माध्यमद्वारा विद्युत विनिमयमा कारोबार गरी वर्ष 2017-18 देखि 2021-22 को अवधि मा ₹ 249.76 करोड घाटा बेहोरिएको थियो कारण बिक्री दर खरिद गरिएको दरभन्दा कम रहेको थियो।

4.3 सिफारिश

विद्युत विभागले :

- आइपीपीहरूबाट प्राप्त हुने निःशुल्क ऊर्जालाई ध्यानमा राख्दै आर्थिक अनि वैज्ञानिकतम तरिकाले ऊर्जा आवश्यकताको आकलन गर्नुपर्नेछ।
- एनटीपीसीसँग मार्च 2021 मा गरे जस्तै उपलब्ध अत्यधिक ऊर्जा सूपूर्द गर्ने सम्भावना खोज गर्नका साथै कमी यदि भए, पूर्ति गर्न वास्तविक समय बजार/ भारतीय ऊर्जा विनिमयबाट खरिद गर्नुपर्नेछ।
- परिचालनमा आउन बाँकी रहेका पीपीए सूपूर्द गर्न आवश्यक कारवाही गर्नुपर्नेछ वा विद्यमान आधिक्यलाई ध्यानमा राख्दै मागलाई सामान्य आबन्टनमा घटाउन विद्युत मन्त्रालय/ उत्पादकलाई प्रस्तावित गर्नुपर्नेछ।
- चरम मौसममा (नोभेम्बरदेखि मार्च) आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न अन्य उपादेयसँग विद्युत ब्याङ्किङको सम्भावना खोज्नुपर्नेछ।
- बाहिरी अभिकरणहरूबाट ऋण प्राप्त गर्नबाट जोगिन बजेटिय माग वास्तविकताको आधारमा तयार गर्नुपर्नेछ।

- जीएलओएफका कारण टिस्टा-III, टिस्टा-V तथा डिक्चु जलविद्युत परियोजना ध्वस्त भएको कुरालाई ध्यानमा राख्दै राज्यमा पर्याप्त विद्युतको उपलब्धता सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।

गान्तोक
मिति : 18 अक्टूबर 2024

२. नर्मदा.
(नर्मदा र.)
महालेखाकार (लेखापरीक्षा), सिक्किम

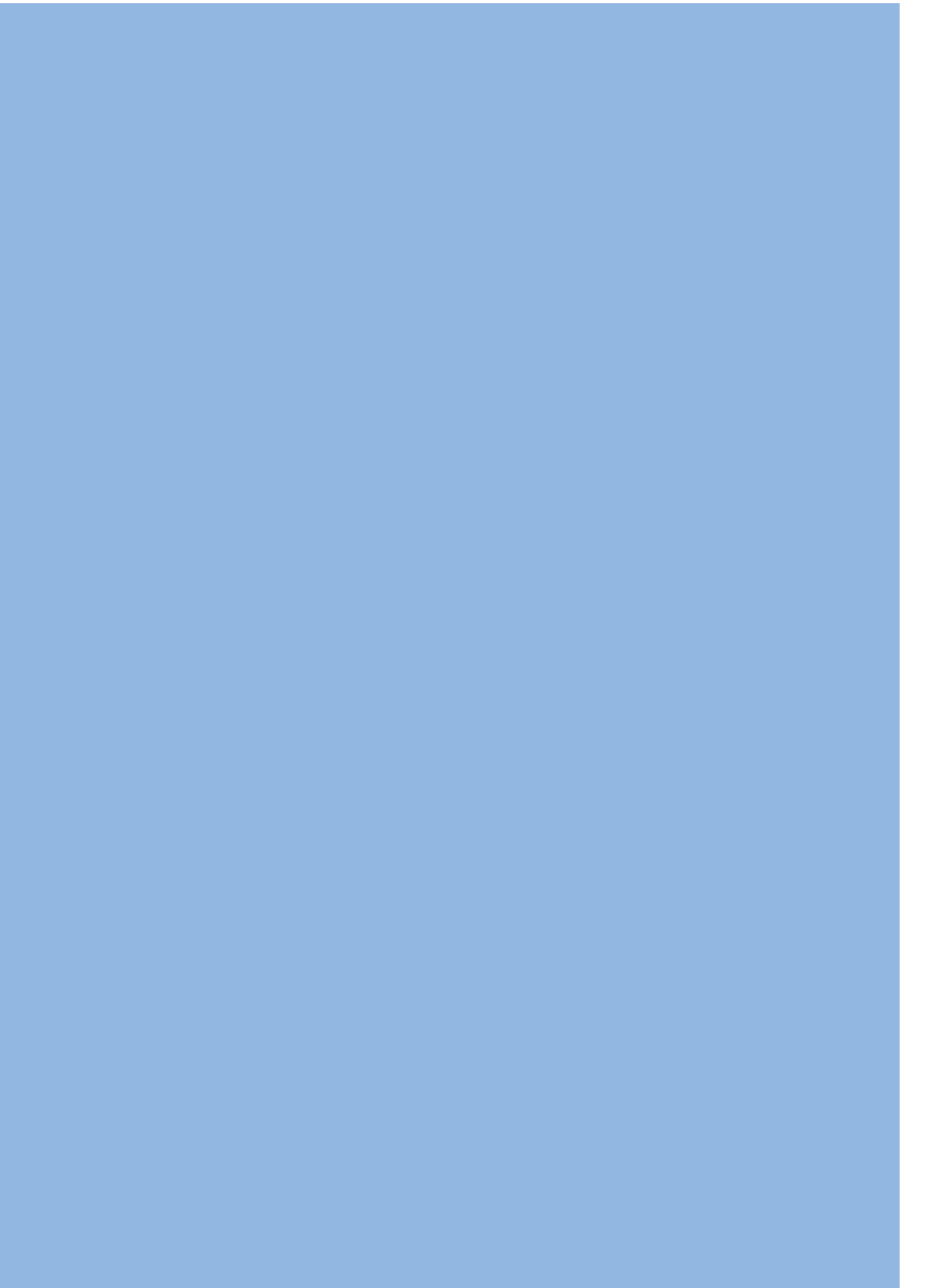
प्रति हस्ताक्षरित

नयाँ दिल्ली
मिति : 25 अक्टूबर 2024

(गिरीश चन्द्र मुर्मू)
भारतका नियन्त्रक एवं महालेखापरीक्षक

परिशिष्टहरू

परिशिष्ट-1

(सन्दर्भ : परिच्छेद 2.4.3)

औसत बिल प्रभारित मोबाइल टावरको सूची

क्र.स	उपभोक्ताको नाम	अनुमोदित भार		मासिक प्रति एकाइ बिल	बिल गरिएको रकम (₹ मा)	प्रकल्प अनुसार युनिटमा ऊर्जा खपत	औसत बिलको महिनाको सङ्ख्या	प्रति युनिट प्रभार (₹ मा)	एसएसईआरसी संहिता अनुसार ऊर्जा खपतको प्रभार (₹ मा)	कुल कम आकलन (₹ मा)	प्रमण्डल
		केभीएम	केडब्लुमा								
2018-19											
1	भोडाफोन II राभडला	25	20	2,000	84,000	5,400	6	3.5	1,13,400	29,400	राभडला प्रमण्डल
2	भियोन नेटवर्क, राभडला	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
3	भोडाफोन, किउजिड	25	20	1,859	78,078	5,400	6	3.5	1,13,400	35,322	
4	एयरटेल, माडब्रु	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
5	एयरटेल, याङगाड	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
6	भोडाफोन, 14 माइल, राभडला	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
7	भोडाफोन, तिङमो	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
8	एटीसी भोडाफोन, आले	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
9	भोडाफोन, फामताम	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
10	एयरटेल, तीनकिताम/ सङ्गनाथ	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
11	भोडाफोन, देथाङ	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
12	भोडाफोन, रालाङ	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
13	भोडाफोन, रङ्गीत नगर	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
14	क्वपो टावर, याङगाड	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
15	बीएसएनएल, किउजिड	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
16	भोडाफोन, लि-बोरोङ	25	20	1,500	63,000	5,400	6	3.5	1,13,400	50,400	
17	रिलायन्स मोबाइल टावर, मामरिङ	25	20	2,090	87,780	5,400	6	3.5	1,13,400	25,620	रम्फू
7,95,942											
2019-20											
1	भोडाफोन II	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	राभडला प्रमण्डल
2	भोडाफोन, किउजिड	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
3	एयरटेल, माडब्रु	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
4	एयरटेल, याङगाड	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
5	भोडाफोन, तिङमो	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
6	एटीसी भोडाफोन, आले	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
7	भोडाफोन, फामताम	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	

क्र.स	उपभोक्ताको नाम	अनुमोदित भार		मासिक प्रति एकाइ बिल	बिल गरिएको रकम (₹ मा)	प्रकल्प अनुसार युनिटमा ऊर्जा खपत	औसत बिलको महिनाको सङ्ख्या	प्रति युनिट प्रभार (₹ मा)	एसएसईआरसी सहिता अनुसार ऊर्जा खपतको प्रभार (₹ मा)	कुल कम आकलन (₹ मा)	प्रमण्डल
		केभीएम	केडब्लुमा								
8	एयरटेल, तीनकिताम	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
9	भाडाफोन, देशाड	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
10	भाडाफोन, रङ्गीत नगर	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
11	क्विपो टावर, याङगाड	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
12	भाडाफोन, बोरौड	25	20	4,000	1,92,000	5,400	12	4	2,59,200	67,200	
13	भाडाफोन टावर, माझीटार	25	20	3,684	88,416	5,400	6	4	1,29,600	41,184	रम्फू
14	रिलायन्स, मामरिङ	25	20	2,090	1,00,320	5,400	12	4	2,59,200	1,58,880	
15	एयरटेल, मामरिङ	25	20	1,667	40,008	5,400	6	4	1,29,600	89,592	
16	एयरटेल, सावने	25	20	1,560	37,440	5,400	6	4	1,29,600	92,160	टोपाखानी
17	चेनई नेटवर्क, चिसोपानी	25	20	780	18,720	5,400	6	4	1,29,600	1,10,880	
18	एयरटेल, खामदोड	25	20	3,335	80,040	5,400	6	4	1,29,600	49,560	
19	रिलायन्स जियो, रून्तेक	25	20	1,250	30,000	5,400	6	4	1,29,600	99,600	एलएलएचपी
20	रिलायन्स जियो, रादाङ	25	20	3,000	72,000	5,400	6	4	1,29,600	57,600	
21	हचिन्सन, नाल्ती	25	20	5,200	1,24,800	5,400	6	4	1,29,600	4,800	
22	इण्डस टावर, अम्बा	25	20	4,800	1,15,200	5,400	6	4	1,29,600	14,400	पाकिम
23	भाडाफोन, लाल टर्मिङ	25	20	4,800	1,15,200	5,400	6	4	1,29,600	14,400	
24	इण्डस टावर, कार्थोक	25	20	4,800	1,15,200	5,400	6	4	1,29,600	14,400	
25	एयरसेल, भस्मे	25	20	4,800	1,15,200	5,400	6	4	1,29,600	14,400	
26	इण्डस टावर, बढापाथिङ	25	20	4,800	1,15,200	5,400	6	4	1,29,600	14,400	
27	इण्डस टावर, पास्टेङ्गा	25	20	4,800	1,15,200	5,400	6	4	1,29,600	14,400	
28	इण्डस टावर, अप्पर अम्बा	25	20	4,800	1,15,200	5,400	6	4	1,29,600	14,400	
										16,11,456	
2020-21											
1	बीएसएलएन, राभडला	25	20	4,000	1,20,000	5,400	6	5	1,62,000	42,000	राभडला प्रमण्डल
2	भाडाफोन II, राभडला	25	20	4,000	2,40,000	5,400	12	5	3,24,000	84,000	
3	भाडाफोन, किउजिङ	25	20	4,000	2,40,000	5,400	12	5	3,24,000	84,000	
4	एयरटेल, माडबू	25	20	4,000	2,40,000	5,400	12	5	3,24,000	84,000	
5	भाडाफोन, लिडमो	25	20	4,000	2,40,000	5,400	12	5	3,24,000	84,000	
6	भाडाफोन, फामताम	25	20	4,000	2,40,000	5,400	12	5	3,24,000	84,000	
7	भाडाफोन, देशाड	25	20	4,000	2,40,000	5,400	12	5	3,24,000	84,000	
8	भाडाफोन, रालाङ	25	20	4,000	2,40,000	5,400	12	5	3,24,000	84,000	
9	भाडाफोन, बोरौड	25	20	4,000	2,40,000	5,400	12	5	3,24,000	84,000	

क्र.स	उपभोक्ताको नाम	अनुमोदित भार		मासिक प्रति एकाइ बिल	बिल गरिएको रकम (रु मा)	प्रकल्प अनुसार युनिटमा ऊर्जा खपत	औसत बिलको महिनाको सङ्ख्या	प्रति युनिट प्रभार (रु मा)	एसएसईआरसी सहिता अनुसार ऊर्जा खपतको प्रभार (रु मा)	कुल कम आकलन (रु मा)	प्रमण्डल
		केभीएम	केडब्लुमा								
10	भोडाफोन टावर, माझीटार	25	20	3,684	2,21,040	5,400	12	5	3,24,000	1,02,960	रम्फू
11	एयरटेल, सावने	25	20	1,560	93,600	5,400	12	5	3,24,000	2,30,400	टोपाखानी
12	रिलायन्स, कोकले	25	20	90	2,700	5,400	6	5	1,62,000	1,59,300	
13	रिलायन्स जियो, रूम्तेक	25	20	2,250	1,35,000	5,400	12	5	3,24,000	1,89,000	एलएलएचपी
14	रिलायन्स जियो, मेन्दोड डाँडा	25	20	3,000	90,000	5,400	6	5	1,62,000	72,000	
15	रिलायन्स जियो, रादाड	25	20	3,000	1,80,000	5,400	12	5	3,24,000	1,44,000	
16	इण्डस टावर, लाल टर्मिड	25	20	4,800	2,88,000	5,400	12	5	3,24,000	36,000	पाकिम
17	इण्डस टावर, काथोक	25	20	4,800	2,88,000	5,400	12	5	3,24,000	36,000	
18	एयरसेल, भस्मे	25	20	4,800	2,88,000	5,400	12	5	3,24,000	36,000	
19	इण्डस टावर, बढापाथिड	25	20	4,800	2,88,000	5,400	12	5	3,24,000	36,000	
20	इण्डस टावर, पाचे	25	20	4,800	1,44,000	5,400	6	5	1,62,000	18,000	
2021-22											
1	बीएसएनएल, राभडला	25	20	4,000	2,49,600	5,400	12	5.2	3,36,960	87,360	राभडला प्रमण्डल
2	भोडाफोन II, राभडला	25	20	4,000	2,49,600	5,400	12	5.2	3,36,960	87,360	
3	भोडाफोन, किजजिड	25	20	4,000	2,49,600	5,400	12	5.2	3,36,960	87,360	
4	एयरटेल, माडबु	25	20	4,000	2,49,600	5,400	12	5.2	3,36,960	87,360	
5	भोडाफोन, तिडमो	25	20	4,000	2,49,600	5,400	12	5.2	3,36,960	87,360	
6	भोडाफोन, फामताम	25	20	4,000	2,49,600	5,400	12	5.2	3,36,960	87,360	
7	भोडाफोन, देथाड	25	20	4,000	2,49,600	5,400	12	5.2	3,36,960	87,360	
8	भोडाफोन, रालाड	25	20	4,000	2,49,600	5,400	12	5.2	3,36,960	87,360	
9	भोडाफोन, बोरोड	25	20	4,000	2,49,600	5,400	12	5.2	3,36,960	87,360	
10	भोडाफोन, माझीटार	25	20	3,686	2,30,006.4	5,400	12	5.2	3,36,960	1,06,953.6	रम्फू
11	एयरटेल, सावने	25	20	1,560	97,344	5,400	12	5.2	3,36,960	2,39,616	टोपाखानी
12	एटीसी टेलिकम, सिडताम	25	20	1,872	58,406.4	5,400	6	5.2	1,68,480	1,10,073.6	
13	भोडाफोन, लोवर साम्दोड	25	20	2,808	87,609.6	5,400	6	5.2	1,68,480	80,870.4	
14	एयरटेल, खाम्दोड	25	20	3,468	1,08,201.6	5,400	6	5.2	1,68,480	60,278.4	

विद्युत विभाग द्वारा वित्तीय एवं ऊर्जा प्रबन्धनमाथि कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षण

क्र.स	उपभोक्ताको नाम	अनुमोदित भार		मासिक प्रति एकाइ बिल	बिल गरिएको रकम (₹ मा)	प्रकल्प अनुसार युनिटमा ऊर्जा खपत	औसत बिलको महिनाको सङ्ख्या	प्रति युनिट प्रभार (₹ मा)	एसएसईआरसी सहिता अनुसार ऊर्जा खपतको प्रभार (₹ मा)	कुल कम आकलन (₹ मा)	प्रमण्डल
		केभीएम	केडब्लुमा								
15	बीएसएनएल, रानीपुल	25	20	2,080	64,896	5,400	6	5.2	1,68,480	1,03,584	एलएलएचपी
16	भारती सेल्युलर कम्पनी, कायाथाङ	25	20	5,000	1,56,000	5,400	6	5.2	1,68,480	12,480	
17	रिलायन्स, रूम्तेक	25	20	3,500	2,18,400	5,400	12	5.2	3,36,960	1,18,560	
18	रिलायन्स जियो, रूम्तेक	25	20	3,500	2,18,400	5,400	12	5.2	3,36,960	1,18,560	
19	रिलायन्स जियो, रादाङ	25	20	3,500	2,18,400	5,400	12	5.2	3,36,960	1,18,560	
20	इण्डस टावर, अप्पर अम्बा	25	20	4,800	2,99,520	5,400	12	5.2	3,36,960	37,440	पाकिम
21	इण्डस टावर, लाल टर्मिङ	25	20	4,800	2,99,520	5,400	12	5.2	3,36,960	37,440	
22	इण्डस टावर, पाकिम	25	20	4,800	1,49,760	5,400	6	5.2	1,68,480	18,720	
23	एयसेल, भस्मे	25	20	4,800	2,99,520	5,400	12	5.2	3,36,960	37,440	
24	इण्डस टावर, बढापाथिङ	25	20	4,800	2,99,520	5,400	12	5.2	3,36,960	37,440	
25	इण्डस टावर, पाचे	25	20	4,800	2,99,520	5,400	12	5.2	3,36,960	37,440	
26	इण्डस टावर, पास्टेङ्गा	25	20	4,800	2,99,520	5,400	12	5.2	3,36,960	37,440	
										20,99,136	

परिशिष्ट -2

(सन्दर्भ : परिच्छेद 2.4.4.)

थोक उपभोक्ताबाट कम माग

वर्ष 2020-21 का लागि थोक उपभोक्ताबाट कम माग दर्शाउने परिशिष्ट					
क्र.स	उपभोक्ताको नाम	उठाइएको न्यूनतम प्रभार	महिना	एसएसईआरसीटीएस अनुसार न्यूनतम प्रभार	घाटा
1	पुलिस चौकी, राभडला	7,800	12	24,000	16,200
2	सिक्किम पुलिस, सञ्चार	3,861	12	24,000	20,139
3	डाक बडलो	4,680	12	24,000	19,320
4	कार्यालय प्रभारी, खाद्य गोदाम	7,800	12	24,000	16,200
5	प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र I	15,600	12	24,000	8,400
6	प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र II	15,600	12	24,000	8,400
7	प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र III	8,235	8	16,000	7,765
8	सिञ्चाई कार्यालय	12,463	10	20,000	7,537
9	एचआरडीडी	7,800	12	24,000	16,200
10	एडीसी, विकास	15,600	12	24,000	8,400
11	बीडीओ, राभडला	6,547	8	16,000	9,453
12	एसडीपीओ, राभडला	7,400	12	24,000	16,600
13	सहकारिता, राभडला	11,700	12	24,000	12,300
14	एई, आरडीडी	11,700	12	24,000	12,300
15	एसबीआइ, याङगाड	4,044	12	24,000	19,956
16	सीओ, विकास	15,600	12	24,000	8,400
					2,07,570

परिशिष्ट -3
(सन्दर्भ : परिच्छेद 3.8)
आइपीपीहरूबाट राजशुल्क

विवरण	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	
1. लुजाचेन परियोजना						
परियोजनाबाट आय	13.99	23.06	23.06	15.43	26.47	
पूर्ववर्ती अवधिसित सम्बन्धित सरकारी लेखामा विप्रेषित रकम	0	0	0	0	0	
सरकारी लेखामा विप्रेषित नगरिएको रकम	13.99	23.06	23.06	15.43	26.47	
2. टिस्टा III						
परियोजनाबाट आय	163.98	205.73	215.91	162.30	305.08	
सरकारी लेखामा विप्रेषित रकम	83.09	0.00	0.00	0	0	
सरकारी लेखामा विप्रेषित नगरिएको रकम	80.89	205.73	215.91	162.30	305.08	
3. जोरथाड परियोजना						
परियोजनाबाट आय	17.10	17.95	14.30	11.10	0	
सरकारी लेखामा विप्रेषित रकम	16.60	16.91	0.00	एनए	0	
सरकारी लेखामा विप्रेषित नगरिएको रकम	0.50	1.04	14.30	एनए	0	
4. टाशीडिड परियोजना						
परियोजनाबाट आय	2.64	19.33	15.40	10.90	0	
सरकारी लेखामा विप्रेषित रकम	1.93	17.03	0.00	एनए	0	
सरकारी लेखामा विप्रेषित नगरिएको रकम	0.71	2.30	15.40	एनए	0	
5. डिक्चु परियोजना						
परियोजनाबाट आय	11.70	18.94	15.93	12.39	0	
सरकारी लेखामा विप्रेषित रकम	12.48	18.00	0.00	एनए	0	
सरकारी लेखामा विप्रेषित नगरिएको रकम	-0.78	0.94	15.93	एनए	0	
6. रोडनीछु परियोजना						
परियोजनाबाट आय	एनए	एनए	एनए	एनए	3	
सरकारी लेखामा विप्रेषित रकम	एनए	एनए	एनए	एनए	0	
सरकारी लेखामा विप्रेषित नगरिएको रकम	एनए	एनए	एनए	एनए	3	
सरकारी लेखामा विप्रेषित नगरिएको रकम						
						कूल
परियोजनाहरूबाट कूल आय	209.41	285.01	284.60	212.12	334.55	1,325.69
सरकारी लेखामा विप्रेषित कूल रकम	114.10	51.94	0.00	54.18 ⁴⁰	0	220.22
सरकारी लेखामा विप्रेषित नगरिएको कूल रकम	95.31	233.07	284.60	157.94	334.55	1,105.47

⁴⁰ वर्ष 2020-21 मा, जोरथाड, टाशीडिड र डिक्चु जलविद्युत परियोजनाबाट ₹ 54.18 करोड रकम सिक्किम सरकारलाई विप्रेषित गरिएको थियो। परियोजना अनुसार सिक्किम सरकारलाई उपलब्ध छैन, यसकारण सबैलाई एउटा शीर्ष अन्तर्गत समेटिएको छ।

परिशिष्ट -4

(सन्दर्भ : परिच्छेद 4.1.1)

विद्युत विभागद्वारा हस्ताक्षर गरिएको विद्युत खरिद सम्झौताको सूची

हस्ताक्षर गरिएको मिति	विद्युत केन्द्रको नाम	कम्पनी	क्षमता (एमडब्लुमा)	अवधि (सीओडीको मितिदेखि)	स्थिति	आबन्तन क्षमता (एमडब्लुमा)	टिप्पणी
परिचालनमा रहेका परियोजना							
1986	छुका (भोटाड)	विद्युत व्यापार निगम	336	एनए	परिचालनमा	5.99	
25-05-1993	फरक्का I र II	एनटीपीसी	1,600	25	परिचालनमा	26.06	सुपूर्द
25-05-1993	कहलगाउँ I	एनटीपीसी	840	25	परिचालनमा	13	सुपूर्द
25-05-1993	ताल्चर I	एनटीपीसी	1,000	25	परिचालनमा	24	सुपूर्द
1995	रम्माम	पश्चिम बङ्गाल विद्युत बोर्ड	51	एनए	परिचालनमा	10	
27.12.2005	सिक्किम विद्युत विकास निगम	एसपीडीसी	10	20	परिचालनमा	10	
18-07-2006	बारहा सुपर थर्मल पावर स्टेशन	एनटीपीसी	1,980	25	परिचालनमा	20	
18-07-2006	कहलगाउँ II	एनटीपीसी	1,500	25	परिचालनमा	4.95	सुपूर्द
08-01-2008	रङ्गीत	एनएचपीसी	60	5*	परिचालनमा	8	
March 2008	टिस्टा चरण V	एनएचपीसी	510	5*	परिचालनमा	67.27	
28-09-2010	नबीनगर	एनटीपीसी	1,980	25	परिचालनमा	3.60	
21-10-2010	दर्लीपल्ली सुपर थर्मल पावर स्टेशन I	एनटीपीसी	1,600	25	परिचालनमा	14.01	सुपूर्द
04-01-2011	कटवा सुपर थर्मल पावर स्टेशन	एनटीपीसी	1,600	25	परिचालनमा	1.07	
कूल						207.95	
सुपूर्द						82.02	
मार्च 2022 सम्म आहरण						125.93	
परिचालनमा आउन बाँकी परियोजना							
18-07-2006	बारहा	एनटीपीसी	1,980	25			
18-07-2006	उत्तर करणपुरा	एनटीपीसी	1,980	25			
25-09-2007	बारहा सुपर थर्मल पावर स्टेशन -II	एनटीपीसी	2X660	25			
21-10-2010	गजमारा सुपर थर्मल पावर स्टेशन I	एनटीपीसी	1,600	25			
28-12-2010	फरक्का III	एनटीपीसी	500	25			
28-12-2010	मुजफ्फरपुर थर्मल पावर स्टेशन II	केबीयुएन/ एनटीपीसी	2X195	25			
28-12-2010	ताल्चर III	एनटीपीसी	1,320	25			
04-01-2011	दर्लीपल्ली सुपर थर्मल पावर प्रोजेक्ट	एनटीपीसी	3,200	25			
04-01-2011	गजमारा सुपर थर्मल पावर स्टेशन I र II	एनटीपीसी	3,200	25			

विद्युत विभाग द्वारा वित्तीय एवं ऊर्जा प्रबन्धनमाथि कार्यनिष्पादन लेखापरीक्षण

हस्ताक्षर गरिएको मिति	विद्युत केन्द्रको नाम	कम्पनी	क्षमता (एमडब्लुमा)	अवधि (सीओडीको मितिदेखि)	स्थिति	आबन्तन क्षमता (एमडब्लुमा)	टिप्पणी
17-04-2013	नबीनगरII (अनुपूरक)	एनटीपीसी	1,980	25			
03.07.2013	सिक्किम विद्युत विकास निगम (छातेन)	एसपीडीसी	32				

*शुरुवाती सम्झौता नविकरण नगरिएको हुँदा सम्झौता अझ पनि प्रभावी छ।

© भारतका नियन्त्रक एवं महालेखापरीक्षक

www.cag.gov.in

<https://cag.gov.in/ag/sikkim/en>

